

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Західноукраїнський національний університет
Соціально-гуманітарний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи

МЕЛЬНИК Тарас Мирославович

**Структура, особливості та умови розвитку екологічної
свідомості майбутніх соціальних працівників / Structure,
peculiarities and conditions of the environmental awareness
development of future social workers**

спеціальність 231 – Соціальна робота
освітньо-наукова програма – Соціальна робота та соціальна політика
Кваліфікаційна робота

Виконав студент групи
СРСПм-21
Т.М. Мельник

Науковий керівник:
д.психол.н., професор,
А.В. Фурман

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту:
«___» _____ 20__ р.

Завідувач кафедри
_____ **А. В. Фурман**

ТЕРНОПІЛЬ -2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Теоретичне обґрунтування свідомості та екологічної свідомості як предметів психосоціального вивчення.....	8
1.1. Наукові погляди щодо розуміння проблематики свідомості.....	8
1.2. Сутнісна характеристика та структура екологічної свідомості у соціогуманітаристиці	18
Висновки до першого розділу.....	25
РОЗДІЛ 2. Професійний контекст та умови становлення екологічної свідомості соціального працівника.....	26
2.1. Професійна свідомість соціального працівника як основа екологічності його світогляду.....	26
2.2. Особливості становлення та умови розвитку екосвідомості соцпрацівника.....	37
Висновки до другого розділу.....	42
РОЗДІЛ 3. Визначення емпіричних методів дослідження динаміки розвитку екологічної свідомості майбутніх соціальних працівників.....	44
3.1. Характеристика пояснювальних можливостей методів вивчення екосвідомості	44
3.2. Соціально-психологічне дослідження психосоціальних особливостей розвитку екологічної свідомості соцпрацівників.....	52
Висновки до третього розділу.....	56
ВИСНОВКИ.....	58
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	61

ВСТУП

Актуальність дослідження теми. Нинішня постіндустріальна соціогуманітаристика, що ґрунтується на принципах «раціональності», споживацького існування, пріоритеті матеріальних цінностей над духовно-моральними, протистоїть природі, екологічній системі, а одночасно й самій людині, спрямовуючи її світогляд у напрямку егоцентризму. Глобальна екологічна криза гостро ставить питання виживання людства, змушує суспільство переглянути результати діяльності у системі стосунків «людина – природа».

Розвиток цивілізаційної свідомості людства в контексті глобальної соціетальної психіки багато в чому спричинений розширенням наукового світогляду і його переходом від егоцентризму до екологічного наповнення. А це означає, що люди мають ставитися до природних об'єктів як рівноправних їм та самоцінних суб'єктів. Закономірно, що в дослідженні екосистеми Землі сьогодні все більш переважає принцип коеволюційної єдності людини і природи, що уможливлює моделювання ноосферної генези як вищої стадії розвитку теперішньої людської цивілізації. Пріоритетність духовних цінностей та екологічного світогляду вказує на гуманні способи вирішення глобальних екологічних і соціально-економічних проблем (М.Я. Романова, А.Д. Урсул, О.Л. Яншин).

Екологічна свідомість як предмет соціогуманітаристики розглядається в трьох основних аспектах: функціональному, онто- та соціогенетичному (А.А. Алдашева, О.В. Білоус, Е.В. Гірусов, О.В. Грезе, О.С. Мамешина, В.І. Медведєв, В.П. Онопрієнко, Т.Ф. Юркова та ін.). Як феномен вона переважно досліджується з позицій структурного (С.Д. Дерябо, С.В. Шмалей, В.А. Ясвін) та соціально-психологічного (Г.В. Акопов, О.І. Чердимова) підходів.

Враховуючи роль духовного виміру свідомості (Б.Г. Мещеряков, В.П. Зінченко, В. Франкл), вчинкового потенціалу (М.М. Бахтін, В.А. Роменець, С.Л. Рубінштейн, В.О. Татенко, А.В. Фурман) та трансцендентних явищ у

становленні людини як частини гармонійного цілого – Всесвіту (Л.П. Журавльова, В.В. Козлов, О.П. Колісник), слід приділити особливу увагу інтегративному підходу до вивчення розвитку екологічної свідомості особистості.

Впродовж останнього десятиріччя значна частина соціально-психологічних надбань присвячується визначенню місця екологічних цінностей в аксіологічній системі суб'єктів трудової діяльності (О.В. Білоус, З.С. Карпенко), дослідженню особливостей екологічної культури (А.М. Львовичкіна) та зосередженню на становленні екологічної свідомості в юнацькому віці (О.В. Грезе, О.С. Мамешина). Наразі актуальним є вивчення зовнішніх та внутрішніх умов й особливостей розвитку екологічної свідомості на різних етапах дорослості людини загалом.

Стан наукової розробки теми. Сучасна наука зазначену проблематику центрує на концептуальних засадах еколого-психологічного підходу до визначення особливостей способу життя людини в сучасному суспільстві (О.В. Рудоміно-Дусятська), принципах глибинної екологічної психології (А. Наесс, Д. Рисмен), вивченнях екологічної свідомості як структурованого феномену (О.С. Мамешина, С.В. Шмалей, В.А. Ясвін); соціально-психологічних аспектах проблеми екологічної свідомості (Г.В. Акопов, О.І. Чердимов); вчинковому принципі у тлумаченні змісту психічного (М.М. Бахтін, В.А. Роменець, С.Л. Рубінштейн, В.О. Татенко, А.В. Фурман); принципах системно-структурного підходу до розвитку особистості (Б.Г. Ананьєв, В.О. Ганзен, О.М. Леонтьєв, Б.Ф. Ломов, К.К. Платонов, С.Л. Рубінштейн).

Водночас дослідження особливостей розвитку екологічної свідомості ведуться переважно з позицій двох основних підходів: структурного та соціально-психологічного. Г.В. Акопов та О.І. Чердимов, представники першого, вивчають екологічну свідомість, спираючись на якісно-рівневу характеристику свідомості, яка розкривається в її двофакторній моделі [1; 2]. Відповідно до їх авторської моделі, екологічна свідомість особистості

обґрунтовується через широту її контактів, знань і ставлень до різноманітних проявів природи, суспільства і людини, з одного боку, та свободу, творчість, гуманізацію і ціннісне ставлення до навколишнього середовища та самої себе, з іншого боку. Її компонентами є екологічна увага, яка пов'язана з екологічною перцепцією й екологічним мисленням, та екологічна пам'ять, що супроводжується екологічним афектом (емоціями, почуттями) й екологічною волею (мотивацією, дією) [50, с. 81]. Структурний підхід до діагностики та формування екологічної свідомості подано в роботах С.Д. Дерябо, А.М. Львовичкіної, О.С. Мамешиної, В.О. Скребця, В.А. Ясвіна та ін. Хоча науковці по-різному структурують екологічну свідомість, їх моделі мають багато чого спільного. Так, за А.М. Львовичкіною [50, с. 79–80], структура екологічної свідомості містить три компоненти: психічне відображення природного середовища – когнітивний компонент; ставлення до природи – емотивний компонент; стратегія та технології взаємодії (саморефлексія та саморегуляція в навколишньому середовищі) – поведінковий (конативний) компонент.

Мета дослідження: взаємозалежне обґрунтування структури, особливостей та умов розвитку екологічної свідомості майбутніх соціальних працівників.

Завдання наукового пошуку:

- 1) теоретично обґрунтувати і проаналізувати із психосоціальних позицій поняття та зміст свідомості й екологічної свідомості;
- 2) висвітлити професійний контекст та умови становлення екосвідомості соціального працівника;
- 3) визначити емпіричні методи дослідження динаміки розвитку екологічної свідомості майбутніх соцпрацівників.

Об'єктом вивчення є професійна свідомість студентів першого (бакалаврського) і другого (магістерського) рівнів підготовки спеціальності 231 «Соціальна робота» упродовж їхнього навчання у ЗВО.

Предмет дослідження становлять психосоціальні особливості та умови структурно збалансованого розвитку екологічної свідомості майбутніх соціальних працівників на етапі їх переходу від раннього до зрілого юнацького віку.

Гіпотеза дослідження охоплює два твердження, що вимагають перевірки:

а) професійна свідомість юні студентського віку розвивається відповідно до закономірностей становлення особистості в освітньому процесі університету та залежно від суб'єктивних чинників, серед яких однією з провідних рис для соціального працівника є екологічність;

б) онтогенетична динаміка збагачення екологічної свідомості майбутніх соціальних працівників має як вікові, гендерні та індивідуальні особливості, так і фахові, що зумовлено предметним полем їх діяльності на робочому місці.

Методи дослідження: теоретичні – аналіз, порівняння, узагальнення, мисленнєве моделювання, систематизація наукових знань про екологічну свідомість; емпіричні – спостереження, бесіда, психосоціальний експеримент, а також психодіагностичні методики.

Наукова новизна: аргументовано доцільність структурно-системного підходу до вивчення умов та дослідження психосоціальних особливостей процесуального становлення екологічної свідомості майбутніх соціальних працівників у контексті їхнього професійного утвердження упродовж навчання у ЗВО, а також встановлено існування функціональних зв'язків між структурними компонентами екологічної свідомості і вчинкової активністю студентів.

Практичне значення полягає у висвітленні психосоціальних умов формування у студентів гуманітарного профілю екологічної свідомості та їх створенні під час особистісної і групової роботи з викладачами і психологами, а також використання отриманих знань у змістовому наповненні лекційних і практичних занять із циклу професійної підготовки. Водночас

сформульовані висновки і рекомендації щодо оптимізації особистих траєкторій формування екологічної свідомості юнаків та дівчат.

Структура магістерського дослідження. Робота складається із вступу, трьох розділів із висновками до кожного, загальних висновків дослідження, списку використаних літературних джерел із 105 позицій. Загальний обсяг кваліфікаційного дослідження становить 68сторінок, а основний текст викладено на 60 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ СВІДОМОСТІ ТА ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ ЯК ПРЕДМЕТІВ ПСИХОСОЦІАЛЬНОГО ВИВЧЕННЯ

1.1. Наукові погляди щодо розуміння проблематики свідомості

Загалом тема свідомості займає центральне місце серед найбільш гострих і обговорюваних проблем соціогуманітаристики. Нині опубліковано велику кількість робіт, що присвячені різним аспектам проблеми свідомості. Найбільш примітним є те, що з'явилися не тільки принципово нові теоретичні і методологічні схеми аналізу й опису свідомості як загального соціопсихологічного предмета, а й самісні форми свідомості (екологічна, політична, професійна тощо) стали предметом спеціальних досліджень.

Відомо, що феномен свідомості є винятково складним предметом пізнання як для філософів (від Платона та Аристотеля до В.В. Налімова, М.К. Мамардашвілі та А.М. Лоя), так пізніше і для науковців-психологів (від В. Джемса до С.Л. Рубінштейна, О.М. Леонтьєва, В.П. Зінченка, С. Грофа). Вельми евристичним у дослідженні природи та еволюції людської свідомості, – пише А.В. Фурман, – є оригінальний науковий підхід американського психолога і психіатра чеського походження Станіслава Грофа [15; 90]. “Причому цей підхід, маючи фундаментальне теоретичне, методологічне, експериментальне і суто психотерапевтичне обґрунтування, реалізується в останні десятиліття у кількох взаємозалежних проблемних напрямках: вивчення змінених станів свідомості, створення її масштабної картографії, пізнання її найдальших обріїв у космічному контексті, нарешті розробки немедикаментозного способу досягнення стану розширення свідомості, тобто методу голотропного (від грецьк. “holos” – цілісність і

“trepein” – прагнення, шлях) дихання” [90, с. 19]. Підкреслимо, – зазначає далі А.В. Фурман, – що отримані відомим ученим дані “вщент розбивають міф матеріалістичної науки про те, що свідомість є епіфеноменом матерії, продуктом нейрофізіологічних процесів у мозку. Вони наочно доводять, що свідомість є первинною ознакою існування, а також виконує завдання, які мозок просто не здатен досягнути. Згідно з новими даними, людська свідомість є частиною універсального поля космічної свідомості, що пронизує все” [15, с. 13].

У зв’язку із вищевикладеним, А.В. Фурман пише, що в концепції Б. Баарса “свідомість інтерпретується як аналог сцени” [102]. А “це означає, що ми усвідомлюємо лише ті процеси, які відбуваються й “освітлюються” смисловими променями свідомості на цій сцені. Мовляв, усі інші процеси і явища персонального життя особи підлаштовуються під це дійство тріумфу свідомості, перебуваючи за кулісами, в тіні й, отже, залишаючись ситуативно неусвідомлюваними” [90, с. 24].

Однак до створення цілісної теорії свідомості ще дуже далеко. Проблема полягає в тому, що в більшості підходів робиться спроба “вписування” нових моделей свідомості в колишні парадигмальні рамки соціогуманітаристики.

На думку Ю.М. Швалба для розуміння феномена свідомості слід звернутися до таких постулатів [93].

1. Свідомість – інстанція, котра відображає світ і водночас породжує його. Відображення і породження – це дві основні функції свідомості чи відносини, які поєднують свідомість людини і світ.

2. Свідомість – певна цілісність, а не “порожній” простір, який у процесі життя людини заповнюється ідеями, знаннями, уявленнями, образами, переживаннями тощо. Свідомість є внутрішньо диференційованою, структурно і композиційно оформленою цілісністю.

3. Свідомості закономірно іманентні деякі процеси, які утворюють її психологічну структуру.

4. Структурні елементи свідомості є такими, що утворюють різні композиційні зорганізованості.

5. Композиційні зорганізованості мають можливість потенційно нескінченної зміни як убік ускладнення змісту свідомості, так і її спрощення.

6. Свідомість у цілому і кожен її структурний елемент можуть трансформувати свій зміст, а тому повинні задовольняти вимогам принципу спонтанності.

7. Теорія свідомості повинна мати пояснювальний потенціал: від вищих форм особистісного вчинку і витвору до повсякденної поведінки.

Якщо виходити з того, що Свідомість є не тим, що тільки відображає, а й інстанцією, котра породжує, то закономірно постає питання про те, що ж саме вона відображає і що породжує.

У філософській традиції Свідомості протистоїть Світ, причому той самий Світ протистоїть тій же свідомості, котра і відображає, і породжує. Це цілком виправдана філософська абстракція, але у психологічному сенсі вона виявляється явно недостатньою. Хоча в історико-культурному контексті ми постійно зіштовхуємося з фактами побудови глобальних моделей Світу. Проте з методологічної точки зору цілком очевидно, що ці моделі не є продуктом відображення, а навпаки – одним з наймогутніших проявів саме породжувальних здатностей свідомості. Що ж протистоїть відображувальній здатності людської свідомості? Що саме здатне відобразити наша свідомість з нескінченної розмаїтості Світу? Чи індивідуальній свідомості ніколи (чи майже ніколи) не приходить з зіштовхуватися зі Світом як таким? Щоразу нескінченний, різноманітний і неперервно мінливий Світ постає перед індивідом у своїх привласнених і фрагментарних проявах, які потрібно якимось чином “зупинити”, “схопити”, “структурувати” у щось відносно стійке [93, с. 155].

Універсальна форма такого постання Світу – Ситуація. І, з цього погляду, можна говорити, що Індивід живе у Ситуаціях. Тому антитезою відображувальної Свідомості є Ситуація. З позиції останньої увесь зміст

свідомості – не що інше, як відображення (і, звичайно ж, узагальнення) сукупності життєвих ситуацій індивіда. Якщо якісь ситуації не відображаються у свідомості індивіда, не входять до структури його життєвого досвіду, то не виникають і не утверджуються й відповідні компоненти свідомості. В останні роки категорії *життєвого досвіду* і *життєвого шляху* все більше стають предметом конкретно-психологічних досліджень, а пропоновані в них теоретичні моделі фіксують саме це співвідношення. Крім того, у них доведено, що внутрішня організація свідомості безпосередньо залежить і відображує характер і структурні особливості тих ситуацій, які проживає людина (згідно із Ю.М. Швалбом).

З погляду Свідомості, ситуація є не що інше, як умови існування, структуровані відповідно до змісту уявлень свідомості. Організованості свідомості “накладаються” на елементи зовнішнього світу, структуруючи й організуючи їх у внутрішньо пов’язані і відносно цілісні ситуації, що мають свої тимчасові (початок і кінець) та предметні рамки. Вся існуюча практика соціально-психологічного консультування (включаючи психологічні тренінги, психологічну корекцію і психотерапію) явно чи неявно виходить з цього положення і прагне до розширення можливостей людини в аспекті адекватного відображення і структурування життєвих ситуацій у свідомості. Якщо в останній відсутні уявлення, адекватні яким-небудь фрагментам ситуації, то ці фрагменти або взагалі не сприймаються, або маркуються як те, “чого не може бути ніколи”.

Таким чином, і Ситуація, і Свідомість мають підлягати деякому загальному закону чи принципу. На думку Ю.М. Швалба, таким принципом є принцип організованості, що припускає структурованість елементів, їх відносну внутрішню несуперечність, функціональну цілісність і просторово-тимчасову обмеженість. Дві організованості можуть вступати у відношення взаємозалежності і взаємовідображення, але якщо у філософії дихотомія “Свідомість – Світ” задається відношенням істинності, то у психології вона об’єктивується відношенням адекватності.

Адекватність означає, що елементи об'єктивного світу утворюють, з одного боку, деяку відносно стійку цілісність (це і є ситуація), з іншого – комплекс психічних змістів, котрі відображають цю цілісність, утворюють гештальт (у самому широкому сенсі – життєвий досвід), а між реальною цілісністю і психологічним конструктом встановлюється відношення конгруентності. Таке розуміння адекватності призводить до принципової можливості встановлення і здійснення взаємодії як усередині кожної системи, так і між самими системами.

Разом з тим треба враховувати, що ситуація не є чимось індивідуальним. За рідкісним винятком будь-яка ситуація – сукупний продукт взаємодії людей і предметів, котра й утворює життєву ситуацію кожного. Іншими словами, принцип організованості повинен бути доповнений принципом комунікативності. Тоді виникають запитання: що ж протистоїть породжувальній здатності людської свідомості? Що саме здатне породити наша свідомість у нескінченній розмаїтості Світу? Найбільш загальна відповідь, що Свідомість породжує Світ, є знову ж таки неточною і дуже оманливою, тому що призводить до суб'єктивістського примітивного твердження, а саме: “світ є таким, яким я його собі уявляю”. Людина, напевно, ніколи не зіштовхується із “Світом як таким”. Це тільки філософська абстракція. Вона завжди має справу зі Світом, зупиненим і відкалькованим у формах і категоріях Культури, причому незалежно від того, які саме визначення культури ми приймаємо. Це дає підставу говорити, що вихідною антитезою породжувальної свідомості є відношення “Свідомість – Культура”. Аргументує Ю.М. Швалбце так. Особистість через цілепокладальну свідомість одержує можливість діяльнісної реалізації своїх відношень до світу. Водночас цілепокладання – не єдина функція свідомості, оскільки існують інші нецілепокладальні форми поведінки й існування особистості, котрі також вирізняються усвідомленістю [93; 94].

Зупинимось на ще одному важливому методологічному моменті. Мовиться про зовнішні рамки. Як було показано, ними для свідомості є

ситуація і культура, але що буде зовнішньою рамкою для тріади “Ситуація – Свідомість – Культура”? Цій тріаді протистоїть Хаос, що є вихідним станом Світу, і до якого той повертається при ослабленні Свідомості. Свідомість зупиняє нескінченну плинність Світу або шляхом структурування ситуації, або через утвердження форм культури.

Водночас опосередкованою ланкою у системі відношень «Свідомість – Культура» є Діяльність. Слід зазначити, що цілепокладання внутрішньо організується як умова і початкова ланка розгортання діяльності, воно не є психічним процесом у традиційному розумінні цього поняття, тобто йому властиві процесуальні характеристики, але воно не тотожне таким психічним процесам, як сприйняття, пам’ять чи мислення. Іншими словами, цілепокладання – особлива психологічна функція свідомості, котра забезпечується перебігом різних психічних процесів. Відтак загальна послідовність руху-поступу від свідомості до культури може бути виражена у такий спосіб: зміст свідомості (ідея, задум) – цілепокладання – предметно-перетворювальна діяльність – значеннєвий об’єкт – оцінювання – культурне означування – елемент культури [93].

Утім існує рух-поступ від культури до свідомості. Всі змісти культури тільки потенційно можуть стати змістами індивідуальної свідомості, хоча реально людина привласнює тільки певні фрагменти культури. На переконання дослідника, універсальним соціокультурним механізмом “перекладу” форм культури у змісти свідомості (чи, що те ж саме, формування свідомості) є всі форми учбової діяльності.

Зазначимо, що С.Л. Рубінштейн вказує на наявність особливої площини “повсякденної свідомості”, котра забезпечує адаптивну поведінку в життєвих ситуаціях, але він не дає їй скільки-небудь розгорнутого опису [73; 74]. В.П. Зінченко виділяє чотири компоненти у психологічній структурі свідомості, що утворюють її двошарову, чи дворівневу зорганізованість. Нижній шар одержав назву “буттєвого”, а верхній – “рефлексивного” [27; 28]. Однак і в цьому випадку мовиться про змісти свідомості, а питання про функціональну

структуру психічних процесів, які визначають наявність та існування цих змістів, не ставиться.

Адекватність свідомості ситуації і ситуації свідомості, і встановлення між ними комунікативних зв'язків доводять можливість прояву свідомості у формах доцільності, що визначають спрямованість і способи поведінки. Іншими словами, Свідомість і Ситуація пов'язані через доцільну поведінку, котра відіграє роль опосередкованої ланки під час руху-поступу від ситуації до свідомості, і від свідомості – до ситуації.

Для свідомісно-центрованої психології доцільна поведінка виявляється універсальним способом структурування і регуляції ситуацій й водночас є механізмом перетворення ситуативних конструктів в образи-зразки повсякденної свідомості. Це відношення можна відобразити у вигляді схеми, на якій воно (бінарність цілісності “Свідомість – Ситуація”) опосередковується системами Поведінки. Причому, якщо розглядати рух змістів від свідомості до ситуації, то опосередкованою ланкою будуть усі форми організаційно-регуляторної поведінки, що забезпечують трансформації ситуації у відповідність із уявленнями свідомості. А якщо аналізувати зворотний рух – від ситуації до свідомості, то такою ланкою виступатимуть усі форми адаптивної поведінки, що уможлиблюють прийняття індивідом законодоцільності типів ситуацій.

Розглянемо більш детально характер взаємодії свідомості і ситуації за обома напрямками їх імовірного зв'язку. Рух-поступ від свідомості до ситуації, як уже було показано, організовується як активна перетворювальна поведінка. Його вихідним моментом є не образ ситуації як такий, а переживання стану внутрішнього дискомфорту, незадоволення чи нестатку. Це переживання – рушійна сила і джерело енергії в розгортанні поведінки, і на рівні свідомості виявляється в нерелексивній ідеї на зразок: “отут щось не так”, “треба щось робити”. Починаючи з цього моменту, припиняється безпосереднє сприйняття елементів довкілля, в уявленні зароджується і згодом постає образ ситуації. Істотно те, що цей образ із самого початку

упереджений: пережитий стан нестатку визріває як інтуїтивний критерій добору елементів та їх співорганізації в єдиному образі ситуації. Це призводить до того, що останній завжди парадоксальний: з одного боку, кожен елемент ситуації повинен відображатися з максимальною точністю і прагнути до об'єктивності, а з іншого – добір елементів та їх конфігурування у цілісний образ прагне до максимальної суб'єктивності [93, с. 162–163].

Формування образу ситуації є розгорнутим у часі процесом, котрий завершується з виявленням у структурі ситуації того елемента, що у суб'єктивному уявленні постає як об'єкт, співмірний із пережитим нестатком (предмет чи споживання потреби). У ролі такого елемента можуть бути реальні предмети (чи зв'язки між реальними предметами), що маркіруються у свідомості як “те, що треба одержати”, чи порожні місця у структурі ситуації, що позначаються у свідомості як “те, що потрібно зробити” (побудувати, створити тощо). Це означає, що формування образу ситуації завершується тоді, коли вона знаходить чітко виражену інтенціональність та коли виокремлюється цільовий елемент у самому образі ситуації.

Характерною рисою такого цільового конструкта є те, що він, хоча і виникає у просторі образу, все ж приписується суб'єктом простору ситуації, тобто об'єктивному простору як мета-предмет. Фактично тут маємо справу з особливим психологічним механізмом постановки цілі як визначення зовнішньої щодо суб'єкта мети у формі існуючого предмета. Феноменологічно цей механізм визначення цілі досить добре описаний як процес прийняття рішень. Причому це відноситься не тільки до предметів споживання як таких, а й до станів самої людини. Наприклад, ціль “досягти певного положення в суспільстві чи професійному середовищі” припускає наявність у свідомості суб'єкта “об'єктивної” соціальної чи професійної “сходінки”, своєрідного “табеля про ранги”. Предмет-мета-предмет співвідноситься з нестатком, але це співвіднесення ніколи не є прямим і безпосереднім. Досягнення мети-предмета припускає певні витрати з боку суб'єкта, а тому завжди здійснюється своєрідне “зважування”, зіставлення

сили нестатку (потреби у предметі) з величиною і якістю витрат. Таке співвіднесення розкриває суб'єктивну доцільність досягнення предметної мети. Остання означає здатність діяти відповідно до обставин, виходячи з пріоритетів, встановлених у психологічному конструкті ситуації. Ці пріоритети в суб'єктивному просторі свідомості утверджуються як ідеї “користі”, “розумності”, “вигоди”, “боргу”, “самоствердження” тощо. В цілому набір таких ідей дуже обмежений, і вони утворюють коло соціально прийнятних мотивів, котрі добре розуміються, і відповідної їм поведінки. Отож доцільність – це опосереднена ланка між Свідомістю і Поведінкою, механізм поєднання образу самої ситуації та уявлень про способи дії стосовно елементів ситуації. Іншими словами, вона завжди виявляє поведінковий зміст елементів ситуації [93; 94].

Важливо те, що наявність внутрішньо узгодженого уявлення про ситуацію є підставою розгортання конкретного акту поведінки. Хоча існує величезна кількість різних форм поведінки, є сенс вказати на те, що вони утримують загальні психологічні характеристики.

Тепер розглянемо характер взаємозв'язку свідомості і ситуації при русі від ситуації до свідомості. У цьому випадку опосереднену ланку становлять усі форми реактивно-пристосувальної чи адаптивної поведінки. Механізми формування, становлення і регуляції останньої вивчені й описані у психології детально. Причому вони вивчені і на психологічному, і на психофізіологічному, і на фізіологічному рівнях. Звичайно ж, це не означає, що у цій сфері немає нерозв'язаних проблем. Але принципові схеми і моделі на сьогоднішні цілком переконливі, і немає потреби їх відтворювати. Ю.М. Швалб вказує тільки на два моменти. По-перше, що провідним психічним процесом у цьому типі взаємодії є сприйняття, причому вихідно сприйняття змін ситуативних умов (тобто того, що описується через процеси розпізнавання, апперцепції й антиципації). По-друге, функціонування і зміни свідомості визначаються формуванням сукупності механізмів стереотипізації, тобто тих механізмів, котрі забезпечують виникнення й

існування у свідомості стійких і погано рефлексивних моделей поведінки (усталені реакції і рефлексі, звички, установки, стереотипи, аттитюди тощо).

Загалом описані характеристики свідомості можуть бути подані у вигляді загальної типологічної таблиці 1.1., що запропонована Ю.М. Швалбом.

Таблиця 1.1

Базові характеристики свідомості (за Ю.М. Швалбом)

Параметри	Функціональні властивості свідомості	
Зовнішні функції	Відображення	Породження
Зовнішня предметність	Ситуація	Культура
Принцип функціонування	Організованість (структурність), комунікативність	Виразність, трансляція
Підстави активності	Нестаток, незадоволеність	Ідея, задум
Змісти свідомості	Ситуативні образи, уявлення	Схеми, метафори, символи
Провідна внутрішня функція	Ухвалення рішення	Цілепокладання
Форма психологічного упредметнення	Предметна ціль	Ідеальна ціль
Спосіб прояву	Досягнення	Втілення
Форма прояву (зовнішня активність)	Поведінка	Діяльність
Регулятивний механізм активності	Доцільність	Реалізація
Суб'єктивний результат активності	Організація ситуації	Новий значеннєвий об'єкт
Об'єктивний результат активності	Зміна ситуації	Розширення простору культури

Отже, свідомість не можна інтерпретувати тільки як набір змістів. С.Л. Рубінштейн був правий, стверджуючи, що свідомість – це завжди ще й відношення, котрому притаманна власна процесуальність. Іншими словами, на думку Ю.М. Швалба, свідомість повинна мати деяку внутрішню структуру, котра являє собою певну композицію психологічних процесів, які

могли б забезпечити зазначені відношення свідомості до ситуацій, культури, поведінки і діяльності.

1.2. Сутнісна характеристика та структура екологічної свідомості у соціогуманітаристиці

Відомо, що на початку 90-х рр. у вітчизняній науці починає формуватися екологічна психологія, де вивчається проблема пошуку механізмів та закономірностей становлення екологічної свідомості особистості. Водночас ця тематика є особливо актуальною для України, яка пам'ятає жахливі наслідки екологічної катастрофи внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС та спостерігає знецінювання екологічних цінностей в процесі сучасних соціально-політичних трансформацій.

Зосереджуючись на екологічному аспекті світового тероризму та прояву фашизму, вчені-екологи та етологи вважають, що міжвидова агресія є найбільш великою загрозою цивілізації [22; 40; 48]. Розглядаючи соціокультурну регуляцію процесів життєзабезпечення у сучасному суспільстві, науковці розкривають упорядковувальну роль культурних смислів, що поляризовані у двох формах парадигми: у форматі домінуючої соціальної парадигми та нової екологічної парадигми, що проявляються як полярні орієнтації: «фінансово-економічна орієнтація – екологічна орієнтація» [34; 35]. Відповідно, виокремлюють дві спрямованості, що має сучасна особистість: екоруйнівну та екозберігаючу, яка проявляється крізь екологічно значущі дії. Наразі, вчені виокремлюють та досліджують три типи світогляду особистості, що визначають види екологічної спрямованості людини: антропоцентризм (споживацьке ставлення особи до світу природи), природоцентризм (позбавлення біосфери від людської присутності та характеризується «об'єкт-об'єктною» взаємодією в межах системи «людина – природа») та екоцентризм (положення про єдність природи і людини, про взаємозв'язки законів біосфери Землі з діяльністю людства).

Витоком екоцентризму є й український кордоцентризм, яскравим представником якого є видатний філософ, поет, педагог Г.С. Сковорода. Митець виокремлював три світи, що взаємопов'язані один з одним: природу (макрокосм), людину (мікрокосм) і світ символів (слово). Екоцентричний тип відповідає екоцентричному типу екологічної свідомості особистості та зумовлює її екологічну саморефлексію й екоатрибутивну діяльність [19].

За висловом В.П. Зінченко, свідомість людини розвивається усередині культурного цілого, у якому кристалізовано досвід діяльності, спілкування і світосприйняття, який індивіду необхідно не тільки засвоїти, а й побудувати на його основі власний досвід [27, с. 23]. Саме тому виокремлюються наступні властивості екосвідомості: соціальний характер, зумовленість символікою, знаками, в тому числі вербальними засобами мовлення, саморефлексією, внутрішнім діалогізмом, предметністю і натуртрадиціоналізмом[81, с. 34].

Екологічна свідомість особистості не є сталим конструктом. Вона змінюється згідно з законами психічного розвитку. Одночасно з розвитком особистості та її свідомістю відбувається й розвиток її стосунків з навколишнім світом.

В онтогенезі суб'єктивного ставлення до природи науковці виокремлюють два етапи. Перший етап, який учені називають «суб'єктною ерою», характеризується переважанням суб'єктного сприйняття природних об'єктів, існуванням стосовно них «суб'єктної установки». Він охоплює дошкільний, молодший шкільний, молодший і середній підлітковий вік. Другий етап («об'єктна ера») характеризується переважанням об'єктного сприйняття природних об'єктів й існуванням «об'єктної установки» стосовно них. Він охоплює собою старший підлітковий, юнацький вік і дорослість (за Т.М. Яблонською).

Науковці виокремлюють індивідуальну та групову специфіку екосвідомості. Індивідуальна екологічна свідомість відображає те життєве середовище, в якому існує окрема людина, трансформується через

суб'єктивну практику соціоекосистеми взаємодії кожного індивіда в процесі його життєдіяльності [52]. Групова екологічна свідомість не є простою сумою окремих індивідуальних екосвідомостей, а набуває якісно нові тенденції, напрями розвитку, що характерні для цілої групи, спільноти, нації [81, с. 43]. Вчені виокремлюють також суспільну та масову форми екологічної свідомості. Саме колективна екологічна свідомість за В.І. Вернадським і П. Тейяром де Шарденом зумовлює розвиток духовної сфери Землі (її ноосферу) та спрямовує її по еволюційному шляху [9; 85]. Вивчення суспільної екологічної свідомості дає змогу виявити культурно-історичні джерела становлення її сучасного типу та характеристику соціально-психологічного контексту, в якому формується Я конкретної особистості [52].

Сучасна екологічна криза становить загрозу не лише для матеріального аспекту земної життєвої потенції, а й для ідеального світу, та є прямим наслідком занедбаного стану духовності сучасного людства. Відродженням духовного змісту у стосунках системи «людина – природа» займаються зарубіжні екологи [103; 104] та прихильники глибинної екологічної соціогуманітаристики [17; 105].

Глибинний екологічний погляд передбачає створення психоемоційного погляду на себе крізь призму системи, частиною якої людина вважає себе [100]. Такою системою науковці вбачають ноосферу Землі, яка сама є частиною «гармонійного Всесвіту». Усе людство і кожен окремий індивід є долученими в циклічні процеси природи і внаслідок цього залежними від них [105]. Глибинна екологічна свідомість є духовним типом свідомості, при якому індивід відчуває свою приналежність до безперервності та гармонії процесів, що відбуваються на планеті Земля, яка є частиною всеосяжного Космосу [49; 100].

Психологічними механізмами глибинної екологічної свідомості є актуалізація особистої причетності людини до об'єктів природи, ситуацій, обставин, у яких вона знаходиться; проекція особистих станів на природні

об'єкти через ототожнення себе з ними (співпереживання), а також переживання особистих емоцій та почуттів з приводу стану природних об'єктів (співчуття); самоаналіз людиною своїх дій та вчинків [33; 68]; побудова стратегій взаємодії у системі «людина – природа» з погляду їх екологічної свідомості – це система уявлень про світ, для якої характерними є відсутність протиставлення людини і природи, сприйняття природних об'єктів як рівноправних суб'єктів [97, с. 2]. На підґрунті цього типу формується гармонійна екологічна свідомість сучасної особистості й удосконалюється її духовно-творчий потенціал.

Екологічна свідомість розглядається як результат відображення людьми екологічних умов життя та відносин між суспільством і природою у вигляді екологічних теорій, ідей, уявлень, які зумовлюють здатність особистості до прогностичної діяльності, що спрямована на навколишнє середовище [14; 19; 64; 97; 101]. Ці екологічні теорії, знання й уявлення відображають певне ставлення особистості до природи в дану історичну епоху [77; 78; 100]. Саме сформований тип екологічної свідомості визначає поведінку людей по відношенню до природи та зумовлює її світоглядні орієнтири.

Водночас, О.Л. Вернік, В.І. Медведєв, А.М. Львовчикіна, О.С. Мамешина, В.О. Скребець та інші вивчають екологічну свідомість особистості, розглядаючи людину як елемент екосистеми, що має здатність до усвідомленої активності у цій системі та, розвиваючись при цьому, актуалізує зміни і в оточуючому її середовищі. Саме тому закономірним є той факт, що в їх визначення екологічної свідомості є включеними положення про пізнання людиною самої себе як елемента екологічної системи [55, с. 20], про відображення свого внутрішнього світу, рефлексії щодо місця і ролі людини в світі Природи та здатність до саморегуляції в результаті такого відображення [50; 51; 52; 81]. Вищезазначені науковці визначають особистість активним, системоутвірним елементом екосистеми [10].

Ідею нерозривного взаємозв'язку людини з природою, в якому активним суб'єктом є кожен індивід, впроваджують у своїх працях видатні діячі різних галузей науки: історик Л.М. Гумільов [16], філософ М.Р. Шагіяхметов[92] та інші. При цьому від рівня розвитку свідомості людини «залежить стан усєї системи. Постійний розвиток людини закономірно призводить до змін рівня взаємодії з природою» [92, с. 33–40].

Спираючись на положення С.Л. Рубінштейна про те, що свідомість – це єдність знання і переживання, що у «власному внутрішньому змісті визначається за допомогою свого ставлення до об'єктивного світу» [73, с. 27], М.К. Романова [76] розглядає ставлення людини до природи однією зі складових компонентів її екологічної свідомості. Екологічна свідомість репрезентується в системі різноманітних ставлень людини до навколишнього світу, що зумовлює та детермінує її поведінку і діяльність на основі саморефлексії [52]. Об'єктивний зв'язок природи і потреб людини знаходять відображення в особистісному внутрішньому світі, забарвлюється ним і набуває певного ступеня значущості. Через це практично будь-яке ставлення до природи набуває своєрідності суб'єктивного ставлення [81]. Саме особливості суб'єктивного ставлення особистості до світу наповнюють простір взаємозв'язків у системі «людина – природа» певним змістом. Якісні характеристики цього змісту відображають духовний аспект свідомості особистості.

Сьогодні існують чотири типи модальності суб'єктивного ставлення особистості до природи (об'єктно-прагматичний, об'єктно-непрагматичний, суб'єктно-прагматичний, суб'єктно-непрагматичний) та чотири компоненти інтенсивності екологічної свідомості (перцептивно-афективний, когнітивний, практичний і вчинковий [19; 97]) й 16 типів ставлення до природи [19; 97; 101]. Найнижчою мірою екологічності є перцептивно-афективне об'єктно-прагматичне суб'єктивне ставлення особистості до природи. Найвищим потенціалом екологічності дослідники визначають особистість, яка має вчинковий суб'єктно-непрагматичний тип суб'єктивного ставлення до

природи. При цьому, суб'єктивне ставлення найбільшою мірою проявляється у відповідних вчинках особистості, в тих формах її активності, що здатні змінювати оточення. Вчинковий суб'єктно-непрагматичний тип суб'єктивного ставлення до природи найбільш повно відповідає екоцентричному типу екологічної свідомості (С.Д. Дерябо, Л.П. Журавльова, А.М. Львовичкіна, В.І. Панов та інші).

Розглядаючи екологічну свідомість як різновид свідомості особистості, зупинимося на її трьох вимірах, які перебувають у постійній взаємодії, як по горизонталі, так і по вертикалі [56, с. 468]: духовний, буттєвий («буттєво-емпіричний»), рефлексивний («буттєво-гносеологічний»). Вивченню рефлексивного і буттєвого шарів свідомості присвячено дослідження О.М. Леонтьєва [42; 43], який розвинув ідею С.Л. Рубінштейна про взаємозв'язок свідомості особистості з її буттям і діяльністю [73; 74].

Стосовно дослідження буттєвого та рефлексивного вимірів екологічної свідомості сучасними науковцями акцентовано увагу на роль образу світу людини [19; 20; 81; 97 101]. Образ світу (картина світу) дослідниками визначено як багатовимірне психологічне утворення, що репрезентує суб'єкту навколишній світ і його самого та відіграє провідну роль у системі факторів, що визначають процес розвитку суб'єктивного ставлення особистості до світу природи [101, с. 349–350].

Духовний вимір перетворюється на підґрунтя для свободи, ідентифікації, моральної поведінки, совісті [56; с. 468], усвідомлення людиною власного місця в навколишньому світі і, на думку М.К. Романової, більшою мірою, аніж інші регістри свідомої здатності, спричиняє утворення екологічності як інтегральної риси особистості. Саме актуалізація духовного горизонту свідомого життєзrealізування наповнює сферу стосунків і взаємодій між людиною і природою благодатним змістом, що переорієнтовує базові почуття від недовіри до довіри (світу, природі, іншим людям, самому собі). Якщо характер взаємодії особи та довкілля базується на недовірливих інтенціях, то вона протиставляє себе зовнішнім силам і

об'єктам природи, боїться їх, бореться проти них, будь-що прагне оволодіти природою. Якщо ця взаємодія породжена високим почуттям довіри, а стосунки між особою, навколишніми і природою вирізняються збалансованістю, взаємною повагою, то це стимулює усвідомлення, рефлексію особистістю себе як частинки гігантського цілого – Всесвіту. Зазначене породжує в неїконструктивні дії, спрямовані на збереження природних ресурсів, на відновлення рівноваги екосистемі «людина – природа». Духовні екзистенціали свідомої здатності особи дозволяють їй виходити за межі цієї екосистеми, збалансовуючи й інші стосунки – із самою собою, співдіячами, навколишнім світом, соціумом.

Відтак екологічна свідомість – одна із провідних форм суспільної та індивідуальної свідомості. Її характерними ознаками є як психічне відображення окультуреного довкілля і природного середовища (у т.ч. людини як невід'ємного елемента екосистеми), внутрішніх світів (власного та іншого); так і діяльного та рефлексивного перетворення довкілля, зокрема, переживання стосовно свого місця і ролі у світі Природи; здатність до відповідних саморегуляції та побудови самоствалень, спроможність до гуманних учинків.

Водночас у структурі екологічної свідомості М.К. Романова [76] виокремлює наступні компоненти: екологічний світогляд (екологічні потреби, екологічні цінності), вчинковий потенціал (екоцентрична спрямованість) та система екологічних ставлень особистості до Світу (система емпатійних ставлень і самоствалення в якості аутоемпатії, усвідомлення власного Я як невід'ємної частини Світу).

Насамкінець зауважимо, що усі компоненти екологічної свідомості особистості є рівноцінними, взаємопов'язаними та взаємозалежними. Рівень розвитку універсальної екологічної свідомості дорослої людини зумовлюється гармонійністю та узгодженістю між її екологічним світоглядом, вчинковим потенціалом та системою екологічних ставлень особистості до Світу.

Висновки до першого розділу

1. Сучасний стан екології Світу ставить перед людством проблему переорієнтації від антропоцентризму, який визначає людину та її егоїстичні потреби більш вагомими, аніж інтереси і закони природи, до екоцентризму, який ґрунтується на гармонійних стосунках у системі «людина – природа». Для того, щоб людина почала відчувати себе нерозривним елементом цілісної гармонії природи, необхідно її ставлення до природи змінити з об'єктної стратегії на суб'єктну, за якої об'єкти природи сприймаються як самоцінні.

2. Загалом екологічна свідомість особистості – одна із базових форм людської свідомості, суть якої полягає, з одного боку, в психічному відображенні культурного довкілля та природного середовища, внутрішніх світів – свого та іншого, з другого – у діяльному та рефлексивному перетворенні світу, природи і самої людини, зокрема у здатності до саморегуляції та побудови життєзберігаючих взаємодій із флорою та фауною.

3. Конструктивна дія екологічної свідомості розпросторюється у поведінці, діяльності і вчинках екологічно зрілої особистості, повсякдення якої сповнене гуманним дієвим змістом та духовними екзистенціалами-святостями. Для неї притаманне вчинково-жертвне ставлення до світу. Ковітальна активність та мислєдіяльність такої особистості спричинена екологічними потребами, у її аксіосфері переважають внутрішні спонукання і цінності, тоді як зовнішні, прагматичні відходять на другий життєвий план. Особистість з високим розвитковим статусом екологічності має значний учинково-перетворювальний потенціал, є зразком дієвого психодуховного вчинення, володіє універсальними актуалізаторами емпатії, опановує трансфінітними техніками у психологічній роботі з іншими людьми, вона однозначно йде шляхом самоактуалізації.

РОЗДІЛ 2

ПРОФЕСІЙНИЙ КОНТЕКСТ ТА УМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА

2.1. Професійна свідомість соціального працівника як основа екологічності його світогляду

Дослідження механізмів та способів функціонування професійної свідомості фахівця соціогуманітарної сфери, постає між знаннями, нормами, узагальненими теоріями і багатозначною внутрішньою сутністю явищ і фактів, із якими він має справу, набуває дедалі більшої актуальності. Слушно зауважити, що предметом цілеспрямованого дослідження професійної свідомості як феномен була рідко, періодично (Н.Ф. Шевченко, Н.О. Кучеровська, А.І. Зеличенко, А.Г. Самойлова, Г.І. Степанова).

Професійна свідомість як підґрунтя екологічного ставлення починає формуватися у процесі усвідомлення фахового шляху й розвивається протягом усіх етапів ділового життя особистості. Функціонування свідомості будь-якого фахівця відбувається стосовно його діяльності – це, насамперед, глибинне відчуття, способи мислення, інтуїція й мистецтво. Вона охоплює відчуття, думки, ідеї, ідеали, образи, концепції та ін.

Категорією “професійна свідомість”, на переконання Н.Ф. Шевченко, можна охопити всі формовияви свідомості особистості (у т.ч. її екологічність), які пов’язуються з її професійністю і визначаються багатьма чинниками: а) місцем професії у структурі суспільного виробництва; б) ставленням самої особистості до професії, до її представників та до себе як носія окремої професії чи певного фаху, усвідомленням її чи його реальної значущості для суспільства; в) рівнем здобутих професійних знань і вмінь, здійсненням самоаналізу стосовно перспектив власного професійного

зростання; г) сформованими професійними ідеалами, уявленнями про еталон професіонала; д) рівнем розвитку професійних здібностей та рис, а також осмисленням власних фахово вагомих властивостей; е) професійними досягненнями [95].

Професійна свідомість цілком слушно кваліфікується як найважливіша категорія, яка реально відображає суть процесу професійного становлення й розвитку фахівця соціальної сфери. Водночас профсвідомість – це психологічне утворення, у якому інтегруються професійні цінності, науково-теоретичні знання, програми певних дій і процедур, а також знання людини про себе як про представника певної професії. Саме вона є репрезентантом усіх цих аспектів, рівнів, функцій у практичній та теоретичній сегментах професійної діяльності. І, безперечно, сформована професійна свідомість є основною умовою якісної трудової діяльності та покликана забезпечити цілісність культури фахівця [1; 26; 29; 36; 79; 96].

Вочевидь важливою умовою компетентної професійної діяльності практичних психологів та соціальних працівників є в особливий спосіб сформована фахова свідомість. І це закономірно, адже у соціономічних професіях особистість, її свідомість, досвід постають внутрішніми засобами, знаряддями і навіть психоінструментами продуктивного здійснення психологічної мислелітності. Професійна соціальна свідомість – це базис і передумова формування особистісної екологічності як інтегральної риси властивості, котра охоплює спрямованість, регулювання та оцінювання дієвості соціальних працівників. Саме ця інтегральна риса пов'язана з усвідомленням повноти розвитку професійних здібностей, екологічних інтересів, внутрішніх мотивів навчання та змісту майбутньої фахової діяльності, а також прийняття на себе відповідності за якість і задоволення своїм життям.

Професійна свідомість соціального працівника має особливу внутрішньофункціональну побудову, що характеризує своєрідну цілісність усіх її компонентів, а саме потребо-мотиваційну, інтелектуальну, духовно-

моральну, миследіяльну, вольову і рефлексивну сфери особистості. Вказана свідомісна цілісність забезпечує новизну мислення і професійної діяльності та сприяє активізації й нарощуванню самісного досвіду повсякденного практикування кожного.

Професійна свідомість репрезентує характер і рівень професіогенезу, і саме вона забезпечує виконання низки відповідних функцій. У найзагальнішому розумінні, така свідомість маніфестує здатність ставити і розв'язувати професійні задачі і завдання. Змістовні, рівневі та структурні особливості професійної свідомості врешті-решт й визначають прогнозування, цілеутворення, планування, прийняття рішень, контроль, а також корекцію діяльності фахівця-психолога та соціального працівника.

Дослідження професійної свідомості ускладнюється на думку Н.Ф. Шевченко, тим, що майже відсутні роботи, у яких була б обґрунтована її структура. Лише в публікації В.В. Єрмоліна подана така структурна організація, згідно з якою професійна свідомість особистості складається із двох взаємопов'язаних структур: 1 – внутрішньої, яка обіймає компоненти професійної раціональності, чутливості й волі; 2 – зовнішньої, у якій свідомість розглядається як: а) – знання про професію та вимоги до особистості, котра працює за обраним фахом; б) – оцінювання свого місця й ролі у системі виробничих відносин, рефлексування значущості професії, процесу й результату своєї роботи; в) – результат перетворення самої професійної діяльності в ідеальне явище [24].

Якщо виходити з того, що професійна свідомість є формою свідомості, то очевидно, що її структурна організація має певним чином відтворювати структурні компоненти останньої, що визначені в якійсь конкретній теорії, наприклад, у двохкомпонентній теорії свідомості Л.С. Виготського, або трикомпонентній структурі – О.М. Леонтьєва, або чотирикомпонентній – В.П. Зінченка, або ж у п'ятикомпонентній – Ф.Ю. Василюка. У такому разі опис структури професвідомості В.В. Єрмоліна скоріше відображає її особливості чи ознаки.

Для науковців очевидно, що професійна свідомість містить ті ж структурно-функціональні компоненти, що й свідомість. У цьому аналітико-рефлексивному розрізі О.М. Леонтьєв свого часу основну проблему вивчення свідомості вбачав у тому, щоб зрозуміти її як суб'єктивний продукт, як психодіяльноперетворену форму прояву тих суспільних за своєю природою відносин, котрі здійснюються діяльними зусиллями людини в об'єктивному предметному світі [42]. Ця психологічна концепція, на думку психологів-наступників, здається не позбавлена евристичності, адже дає змогу розглядати професійну свідомість у рамках єдності чотирьох компонентів – значення, смислу, чуттєвої і буттєвої тканини (О.М. Леонтьєв, В.П. Зінченко та ін.).

Логічно припустити, що структурна організація свідомості може бути іншою у межах будь-якої методологічно обґрунтованої теорії, але тоді важко вичленити засоби, методичний апарат чи способи опису професійної соціальної свідомості. Скажімо, неясно, як у проєкції на фах психолога чи соцпрацівника у його щоденній роботі працювати з біодинамічною тканиною, із живим психофізичним рухом, адже ні у В.П. Зінченка, ні в інших авторів Н.Ф. Шевченка та ін. не вказуються особливості їх маркерування, діагностики, оприявлення у трудовому процесі.

Серцевинними формоутвореннями свідомості як відомо, є значення та смисл. Річ у тім, що значення, значущість чого-небудь має об'єктивне відлуння у сфері свідомості, тоді як смисл, точніше з-мисл, характеризує суб'єктивну ідеальність життєпотoku свідомості, що знаходить утілення у взаємозв'язку і психологічній динаміці взаємодії свідомості та діяльності особистості. Ось чому найбільш утаємниченими структурами людської свідомості є змислові функціонали, які визначають її пограниччя між об'єктивним і трансцендентним, феноменальним і ноуменальним.

Водночас відомо, що феноменологію професійної свідомості становить і такий компонент як чуттєва тканина. Розвинена свідомість індивідів характеризується своєю психологічною багатовимірністю. О.М. Леонтьєв

говорив про чуттєву тканину явищ свідомості, що утворює чуттєву гаму конкретних образів реальності, яка актуально сприймається, спливає у пам'яті, чи стосується майбутнього, чи навіть тільки уявляється. Функція цих чуттєвих образів полягає в тому, що вони уреальнюють свідому картину світу, яка діяльно відкривається суб'єкту. Саме завдяки чуттєвому змісту свідомості світ постає для суб'єкта як існуючий поза його свідомістю, як об'єкт його діяльності. Природа психічних чуттєвих образів пов'язана з їх предметністю й у тому, що вони є породженням процесного розгортання діяльності, котра пов'язує суб'єкта із зовнішнім багатопредметним світом [27]. Отожбо чуттєва тканина – це не просто фільтр, крізь який проходить або відсіюється інформація зовні. Інформація, що надходить і сприймається, структурно змінюється, тому що не лише диференціюється, а одночасно й вибудовує на рівні особистості чуттєвий образ професійної ситуації.

Очевидно, що професійна свідомість утворює не значення взагалі, а понятійно-категоріальний апарат тієї сфери знань, яка належить до певної професійної сфери. Крім того, вона продукує також професійні смисли, які знаходять своє втілення у відповідних мотивах, інтересах, котрі конкретизуються у постановці чітких професійних цілей. Щодо чуттєвої тканини, то у професійному плані, якщо, наприклад, розглядати ситуацію клінічного вияву стану соматичного хворого, то професійна свідомість лікаря дозволяє встановити клінічну картину хвороби, а психолога – лише клінічний стан хворого, тобто мовиться про принципово різні картини дійсності.

Отже, структура професійної свідомості як окремої форми свідомості особистості охоплює принаймні три вищеописані компоненти. Її ядром є значення й смисли. Зміст цих значень і смислів й характер зв'язків та відношень між ними спричинені змістом предмета й цілей профдіяльності. Іншими словами, фахові значення виявляються через систему професійних теорій та моделей, які стають основою адекватної діяльності. Система ж професійних смислів першочергово кристалізується через відповідні цінності і принципи досконалої діяльності. Але не меншої вагомості у структурі

професійної свідомості набуває й чуттєва тканина, яка забезпечує диференційованість сприйняття.

Свідомість, як зазначає Н.Ф. Шевченко, є неоднорідним сферним утворенням, яке діалектично поєднує мисленнєве і діяльне, ноуменальне і феноменальне, раціональне й ірраціональне, абстрактно-понятійне й безпосередньо-чуттєве, емоційно-афективне й культурно-символічне знання. Професійна свідомість, будучи нашаруванням функціональних структур, екзистенційно обіймає буденний і знанєвий рівні свого життєпотoku (М.К. Мамардашвілі, А.В. Фурман та ін.).

Насамперед зауважимо, що критеріально професійна свідомість відрізняється від системи буденних уявлень про трудову діяльність. Науковість повсякденної праці соціального працівника – це визначальний критерій такої відмінності. Другий критерій – характер, спрямування і компетентність здійснюваних учинкових дій, які є утіленням оптимальних способів свідомої соціальної роботи. Якщо, скажімо, для буденної свідомості психосоціальні знання й уявлення більшенаядують гру на шляху глибшого розуміння себе та інших, то для професійної соціальної свідомості вони стають предметом її ґрунтовної рефлексії й осмислення, і надалі вживаються як інструменти реальної компетентної взаємодії з іншими людьми. Третій критерій зрілої професійної свідомості – повнота особистісної відповідальності за виконане вчинкове діяння. До того ж фахові соціальні уявлення завжди системні, внутрішньо узгодженні, концептуальні, змістовні і продуктивні.

В контексті дослідження закономірностей формування професійної свідомості майбутніх практичних психологів та соціальних працівників важливим є розуміння особливостей інтерференції та співвідношення її буденного і наукового рівнів у різні періоди професійного становлення фахівця, що конкретизуватиме загальну картину професіогенезу. Так, на початковій стадії (етап підготовки фахівців у ЗВО) інтерференція рівнів свідомості здебільшого аналогічна фізичному явищу інтерференції, тобто як

взаємного посилення чи ослаблення хвиль у разі накладання їх одна на одну. В ситуації консультативної взаємодії “клієнт – психолог” у фахівців різних рівнів вибудовуються різні моделі професійно-психологічної свідомості. На початку професіогенезу, наприклад, під час виробничої практики, у студентів-психологів під час проблемного переосмислення клієнтського запиту односпрямованість векторів спричиняє своєрідну сумачію буденного і наукового рівнів свідомості, що, безсумнівно, є негативним ефектом інтерференції. У цьому разі професійна свідомість набуває такої якості, яка виявляється у так званому “професійному акценті”, характерному для фахівців-початківців [95, с. 172].

Подолання негативного ефекту процесу інтерференції відбувається упродовж подальшої професіоналізації. Науковий рівень свідомості стає невід’ємною частиною ділового рівня свідомості, який надбудовується над фундаментом буденної свідомості. Між рівнями буденної й професійної свідомості на цьому етапі не відбувається інтерференції. У процесі професіогенезу наявні зміни у цілісній психіці, принаймні вона стає якісно іншою.

Таким чином, професійна свідомість, репрезентуючи характер і рівень професіогенезу, вихідно забезпечує виконання фахівцем своїх професійних функцій. Загалом вона маніфестує здатність розв’язання ним фахових проблемних завдань. Її змістові, рівневі та структурні особливості задають внутрішній формат прогнозування, цілеутворення, планування, прийняття рішень, контроль, а також оцінку й корекцію усієї публічної діяльності. Причому своєрідність і складність професійної сфери “людина – людина” насамперед витікає з того, що тут фахівець тією чи іншою мірою втручається у психодуховне життя сторонньої людини. При цьому він є однією із суб’єктних сторін взаємин та взаємодій особливого типу, який не вичерпується стосунками їх суб’єкт-об’єктного характеру і який важко спрогнозувати та регламентувати.

Водночас автори, які досліджували проблематику професійної свідомості, наголошують на її певній специфічності (Г.В. Акопов, В.П. Андронов, Є.І. Ісаєв, С.Г. Косарецький, В.І. Слободчиков, І.Я. Лернер, Л.В. Римар, Д.В. Ронзін, О.С. Цокур, Ю.М. Швалб, Н.Я. Соколов). Так, щонайперше розрізненню підлягають професійна свідомість і професійне мислення. Останнє розглядається як діяльність з осмислення професійних явищ із певної інваріантної позиції. Хоча тривалий час процес вивчення феномена свідомості ототожнювався із пізнанням дійсності мислення.

Проблема розвитку й формування професійної свідомості, на думку дослідників, повинна розглядатися в єдності трьох підстав буття людини (діяльність, свідомість, спільнота), що утворюють цілісну модель професіоналізму [29]. При цьому суть роботи людської свідомості полягає в оперуванні інформацією. І справді, в навикишньому світі передусім сприймається інформація й осмислюємо те, що сприйнято. Так виникають й налагоджуються наші відносини з об'єктивною реальністю. Це – суто психічні відносини, адже зовнішня реальність, що перестала бути актуальною, почасти продовжує існувати психічно, приймаючи форму думки чи образу. Так відбувається процес трансформації інформації. Остання із зовнішнього світу перетворюється у переплетення почуттєвих і розумових образів. Це і є робота свідомості, або свідомо праця юристів, педагогів, лікарів. Отож у певному сенсі розвій свідомості пов'язаний з інформаційною діяльністю.

Інформаційний підхід до розуміння професійної соціальної свідомості, мусимо констатувати, видається обмеженим, особливо, якщо намагатися працювати з людськими переживаннями чи духовно-екзистенційними станами. Текст – це закодована інформація. І навпаки, для того щоб інформація стала текстом, доступним для читача або її споживача, вона має бути перетворена у певну знакову систему. Тому на етапі її кодування чи розкодування завжди наявні втрати, адже не всю інформацію можна відобразити семантичними раціональними засобами, тобто релевантними

знаковими формами вираження. Ось чому інформація про особистісні хвилювання, почуття, страхи себто текст про них, ніколи не співпадає і не є самим хвилюванням, почуттям чи реально пережитим страхом.

В контексті зазначеної специфіки профдіяльності психолога та соцпрацівника притаманна свідомість, якій властиві такі характеристики:

1) *дивергентність*, або гнучкість, яка уможливорює унікальне ставлення фахівця до типової ситуації та множинну інтерпретацію обставин соціальної взаємодії з клієнтом;

2) *методологічність*, що дає змогу рефлексивно розглянути психосоціальний факт на граничних універсаліях (цінність, смисл, сутність, буття), а також виявляє способи і засоби адекватного реагування на проблеми клієнта під час взаємодії з ним;

3) *метафоричність* мовлення, що розширює діапазон задіяних засобів пізнання, полегшує соціальну взаємодію, де метафора опосередковує перехід до нового знання і розуміння реальної ситуації у роботі з клієнтом;

4) *екологічність* – благодатні стосовно клієнта помисли, дбайливе ставлення до всіх рис його особистості, а також утримування від зайвих оцінок і коментарів, від тиску на клієнта;

5) *інтуїтивність* – здатність охопити психодуховний світ клієнта як ціле з усіма його частинами єдиним поглядом, спроможність до творчості у стосунках з ним, здолання стандартного стилю поведінки й реагування, шаблонних оцінок чи рекомендацій;

6) *екзистенційність* – актуалізація таких духовних станів, як турбота, совість, надія, чекання, хвилювання, шукання, добропорядність, що розширює горизонти розуміння клієнта, виявляє феноменальну непересічність його особистості;

7) *здатність уявлювання* як можливість уявного збагачення сфери пізнання психодуховного світу клієнта, а відтак й уміння образного смислотворення на основі думок, дій, учинків клієнта;

8) *гуманітарність* як інтегральна особистісна риса й водночас як внутрішній протест проти технологізації людських стосунків і суто технічних чи формальних прийомів аналізу та інтерпретації соціальних подій; вимагає психомистецького прожиття ситуації клієнта, занурення у його психодуховний стан;

9) *паритетність* – діалогічне опанування внутрішньою сутністю клієнта, віднаходження його особистісної компетентності чи успішної мислєдіяльності, а це означає, що в діалогічній свідомості професіонала поєднуються різні логіки, системи оцінок, погляди, ідеї, концепти, переконання;

10) *полікультурність* – уміння соціального працівника діяти, мислити, приймати рішення і долучати до своєї психокультурної сфери клієнта, щоб відшукати найкращі ментальні і ціннісно-сміслові важелі успішної психосоціальної роботи з ним;

11) *рефлексивність* мислення і діяльності професіонала, за якої наявна система психологічних знань і категорій доповнює й реалізується у вчинкових діях, мислєдіяльності, реальних вчинках соціальної допомоги клієнту;

12) *трансперсональність* – та якість психосоціальної свідомості, що актуалізує приховану систему здібностей і потенцій клієнта, розуміння його як непересічної особистості та сприйняття мовленнєвого змісту (стилю), яким він себе виявляє; водночас вихід у духовному плані за межі своїх конструктивних соціально-вчинкових можливостей.

Однак навряд чи можна повністю погодитись із розповсюдженою думкою про те, що професійна свідомість формується як індивідуально вмотивована, часто прагматично й емпірично зорієнтована “надбудова” відповідних освітніх і фахових систем. На погляд Н.Ф. Шевченко, така залежність може бути притаманною некваліфікованому практичному психологу або психологу-початківцю, чий досвід у ситуаціях професійної взаємодії, по-перше, ще не дає змоги інтегрувати раніше здобуті знання,

практичні навички й уміння, а, по-друге, не має ще достатньо сформованої широкопрофесійної картини світу.

Професійна свідомість практичного психолога чи соціального працівника охоплює спеціальну освіченість, культуру відповідної діяльності, а також спрямовану мисленнєву роботу, яка часто сягає рівня методологічної рефлексії. Її трикомпонентна структура знаходить відображення у специфічному змісті, котрий рубрикується: 1) значеннями, які знаходяться за психологічними поняттями й категоріями; 2) смислами, які формовтілюються в інтересах, мотивах та цілях діяльності практичного психолога; 3) чуттєвою тканиною, котра характеризує особливе сприйняття реальності, що виникає у просторі професійної взаємодії [95, 96].

Функціонування професійної свідомості у життєдіяльності фахівця відбувається на трьох рівнях (згідно з концепцією Н.Ф. Шевченко):

1 рівень – *розуміння* клієнта, логіки його життя – це відтворення способу життя клієнта з усіма його симптомами та специфікою;

2 рівень – *інтерпретація* життєвого світу клієнта – креативна мисленнєва дія, котра ґрунтується на власному самотійному тлумаченні психологом психодуховної специфіки клієнта – способу життя, системи цінностей, патернів поведінки;

3 рівень – *об'єктивація* специфіки клієнта за допомогою професійного предмета; тут відбувається опосередкування всього матеріалу, здійснюється породжувальна функція свідомості; сутнісно об'єктивація і є головною функцією професійної свідомості психолога чи соцпрацівника.

Семантичні компоненти цих рівнів професійної свідомості практичного психолога та соцпрацівника тісно пов'язані один з одним й наскрізно пронизують усі їх зв'язки, адже фахівець сприймає феноменологічний простір клієнта крізь формат змісту своєї свідомості, в якій є професійні знання, цінності, програми фахових дій тощо.

2.2. Особливості становлення та умови розвитку екосвідомості соціального працівника

Відомо, що розвиток і становлення екологічної свідомості особистості є біологічно і соціально зумовленим процесом. На розвиток екологічної свідомості кожного впливають як зовнішні, так і внутрішні чинники. Зовнішні чинники – це рівень економічного та культурного розвитку суспільства, існуюча система освіти, генотип і стан здоров'я людини. До внутрішніх чинників науковці відносять особливості спонукальної сфери, самосвідомість, активність, спілкування, систему ставлень тощо.

Співвідношення зовнішнього і внутрішнього, соціального і біологічного, об'єктивного і суб'єктивного змінюється на різних етапах розвитку особистості, набуває індивідуальних особливостей. Суперечність між зовнішнім і внутрішнім стає джерелом «саморуху» особистості (за Г.С. Костюком).

Статева і гендерна приналежність – значущий біопсихологічний чинник розвитку екологічної свідомості соціальних працівників. Доведено, що жінки мають більшу екоцентричну спрямованість своєї особистості, ніж чоловіки, що пов'язано із їх відмінними соціально-рольовими репертуарами. Сьогодні має місце відчутне поєднання західного способу мислення, що є пануючим у самосвідомості сучасної особистості, зі східним [97, с. 203]. Останній, асоціюється з особливостями внутрішнього життя свідомості жінок, а західний – з особливостями життєпоток свідомості чоловіків.

Східний спосіб мислення – системно-інтуїтивний, циклічно-цілісний, породжений і здійснюваний правою півкулею головного мозку людини, що притаманно здебільшого жінкам, тоді як західний – аналітичний, раціонально-лінійний, прагматичний, що характерний процесам правої півкулі мозку і властивий більшості чоловікам. Західно зорієнтоване мислення більше оперує категоріями, поняттями, абстракціями, східне –

прагне поєднати зовнішнє і внутрішнє сприймання світу, більше ірраціональне. Тому закономірно, що західний тип мислення зумовлює технологічний матеріальний прогрес, а східний—моральний, духовний. Самореалізація особистості в реальному житті за західним зразком виглядає активною, перетворюючою діяльністю, що пов'язана з реальними матеріальними цінностями. Східна модель передбачає самозаглиблення, самовдосконалення людини, формування в неї абстрактних духовних цінностей [55, с. 118–121].

Якщо порівняти ці два типи мислення та їх відношення до природи, то західному типу властиве протиставлення людини світу природи (об'єктивація), а східному типу – єдність з природою (суб'єктивація), долученість особистості до навколишнього світу. Усе це накладає свій відбиток на розвиток свідомості та зумовлює їхню психологічну єдність із законами, циклами природи. Емоційно-почуттєва природа жінок порівняно з егоцентричною емоційністю чоловіків, інтенсифікує розвиток у них екологічно збагаченої свідомості, більш гуманного ставлення до світу. Натомість під тиском гендерного стереотипу чоловіки більшою мірою наслідують суспільну свідомість, підкорюючись нормі престижу, статусу, матеріального достатку. Саме тому чоловіки та емансиповані жінки часто нехтують сімейними цінностями, домагаються добробуту, влади, тому їхні екологічні потреби відходять на задній план.

Водночас, саме західний стиль мислення чоловіків і маскулінних жінок дає змогу логічно (раціонально) обґрунтувати їхні власні знання про природу й відтак усвідомити своє місце у світі, інтенціювати своєю свідомість задля згармонювання відносин з навколишнім довкіллям на принципах суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Отож цілеспрямоване поєднання позитивних ресурсів західного і східного стилів мислення уможливить наповнити простір компетентної взаємодії між природою і сучасною людиною паритетним змістом.

Статева приналежність та зумовлені нею стереотипи сприймання світу є вагомими внутрішніми умовами розвитку екологічної свідомості. Статева приналежність є першим біологічним аспектом важливої внутрішньої умови генези екологічності особистості. Другим біологічним аспектом внутрішніх умов розвитку екосвідомості особистості є її вікові особливості, які спричинені її дозріванням тощо.

Соціально зумовленим фактором розвитку екологічної свідомості у діяльності соцпрацівника є мега-, макро-, мезо- та мікросоціуми. Суть соціально зумовлених чинників розвитку його екологічної свідомості в дослідженні репрезентується рівнем освіченості, оскільки в соціальних інститутах усіх рангів найбільшою мірою вважається вагомим вплив суспільної детермінації на формування установок соціального працівника.

Проблеми екологічної освіти знаходяться в центрі уваги міжнародного співтовариства. Стратегічним напрямком вирішення екологічних проблем ЮНЕСКО вважає створення мережі освіти, що передбачає постановку екологічних питань у центрі усіх навчальних програм, починаючи з дитячих дошкільних установ і закінчуючи ЗВО. Метою освіти є формування екологічно спрямованої особистості, яка тяжіє до екоцентризму [97, с. 160]. Вищі навчальні заклади, порівняно з установами середньо-спеціальної освіти, дають студентам значно вищий рівень екологічної освіти, який досягається вирішенням трьох завдань: а) розвитком адекватних екологічних уявлень, б) формуванням суб'єктивного ставлення до природи, в) напрацюванням системи вмінь і навичок взаємодії з природою [Там само].

Певний рівень освіти впливає на працевлаштування соцпрацівника. У психології загальноновизнано, що провідним видом діяльності стає трудова діяльність, яка залишається постійною детермінантою розвитку особистості та індивідуальності людини аж до її виходу на пенсію. Науковець О.В. Білоус довів, що екологічність свідомості у представників різних типів професійної діяльності має певні відмінності. Фахівці типу «людина – людина» демонструють емоційно-оцінювальне ставлення до явищ екологічної

реальності, а представники групи «людина – природа» оцінюють її функційно-динамічні якості.

Зважаючи на висновки науковців про те, що соціальний працівник з високорозвиненою системою екологічних ставлень є гармонійною особистістю і носієм власного та суспільного духовного потенціалу й здатний до саморозвитку й самодетермінації, то до суб'єктивних чинників розвитку його екосвідомості відносимо особливості самоактуалізації. Під самоактуалізацією дослідники екологічних проблем розуміють збалансоване та гармонійне розкриття всіх сторін особистості та їх використання у вирішенні задачі пошуку свого місця у природній і соціальній структурах [55, с. 120].

Проблемою вивчення феномену самоактуалізації займався А. Маслоу [53; 54]. Американський психолог визначає самоактуалізацію як бажання людини стати такою, якою вона може стати. Головною рушійною силою здорової особистості науковець визначав потребу людини в розвитку та повній актуалізації її здібностей [54].

Американська дослідниця К. Ріфф виділила шість компонентів соціально-психологічного благополуччя соцпрацівника, що є проявом позитивного функціонування його особистості: самоприйняття, позитивні стосунки з оточуючими, автономія, відчуття впевненості та компетентності в керуванні повсякденними справами, наявність цілей та відчуття осмисленості життя, особистісне зростання. Всі ці прояви перетинаються з ознаками високодуховної людини і зумовлюють розвиток її універсальної екосвідомості.

Наступні характеристики самоактуалізованої особистості соціального працівника відображають якості людини з високим рівнем екологічної свідомості: ефективне сприйняття реальності, вміння жити «тут і тепер»; повне прийняття себе, інших і природи; центрування на життєвій місії; незалежність і потреба в усамітненні на лоні природи; автономія і «самодостатність»; багатство суб'єктивного досвіду; відчуття гармонії зі

світом і вихід за межі власного «Я»; прояв милосердя та вищої любові до оточуючого, доречне прагнення допомогти; високо розвинуте почуття емпатії і здатність на глибокі міжособистісні стосунки; розмежування засобів і цілей; демократичність і уникнення прагнення до авторитаризму; природна і спонтанна креативність.

Отже, самоактуалізація особистості соціального працівника зумовлює прояв екоцентричних якостей людини і є вагомую умовою розвитку його екологічної свідомості до її універсального рівня. Усвідомлення ним власної долученості до Природи (ноосфери планети Земля) зумовлює наявність у нього системного світогляду і ноосферного рівня екологічної свідомості [5; 92].

Важливою передумовою розвитку екологічної свідомості соцпрацівників є достатньо розвинене системне світосприймання, що ґрунтується на теоретичному ставленні людини до дійсності (за Л.С. Виготським, Д.Б. Ельконіним). Розумінням ним основ побудови Всесвіту, його універсальних принципів і законів дозволяє усвідомити самого себе, оточуючих і світ природи як частини єдиного цілого, що взаємопов'язані і взаємозумовлені одні одними. Все це дозволяє створити ноосферний світогляд і на його основі сформувані відповідальні стосунки у гармонійній системі «Я – світ».

Соцпрацівник, якому властиве системне світосприймання, гармонійно живе та діє в Світі, відтворюючи реально-практичну структуру вчинку [68]: відповідно до ситуації соціально-екологічної кризи (ситуативний компонент) спрямовується до екоцентризму (мотиваційний компонент), створює коеволюційну систему «Я – Світ» (дійовий компонент) та здатний до переосмислення наслідків власної активності (післядійовий компонент).

Важливість системного світосприймання для виходу з екологічної кризи відзначають такі психологи як С.Д. Дерябо, А.М. Львовчіна, В.О. Скребець, С.В. Шмалей та ін. Системне світосприймання є передумовою розвитку гармонійних взаємостосунків у системі «Я – Світ», що створюють

так звані «двосторонні домовленості» для розвитку усіх системостворюючих компонентів системи [51]. Найбільш високим рівнем екологічності визнається така діяльність людини, яка завдяки розвитку елементів довкілля створює середовище власного розвитку. У цьому випадку ми матимемо стабільну екосистему, що здатна до саморозвитку [51; 90; 94]. Відтак розвиток екологічної свідомості співробітника неможливий без постійної роботи над собою, без вольових зусиль над власним вдосконаленням, що становить сутність духовного саморозвитку.

Отже, особливостями становлення та умовами розвитку екологічної свідомості соціального працівника є, щонайперше: об'єктивні та суб'єктивні умови, а також внутрішні або біологічні (статева приналежність, вікові особливості), зовнішні чи соціальні (мега-, макро-, мезо-, мікросоціуми). Власне суб'єктивні визначаються вчинковою активністю, системним світосприйманням, прагненням до саморозвитку, особливостями самоактуалізації.

Висновки до другого розділу

1. Базовими складовими екологічної свідомості співробітника під час його професійної діяльності є екологічний світогляд (екологічні потреби й екологічні цінності), вчинковий потенціал (екоцентрична спрямованість) та особливості системи екологічних ставлень особистості до Світу (система емпатійних ставлень та самоставлення як сприймання себе невід'ємною частиною Світу).

2. Екологічна свідомість особистості соціального працівника детермінується низкою об'єктивних, суб'єктивних та внутрішніх чи біологічних умов (статева приналежність і вікові особливості), а також зовнішніх або соціальних. Головною внутрішньою умовою розвитку екологічної свідомості співробітника є його вчинкова активність, яка проявляється через наявність в нього системного світосприймання тощо.

3. У свідомості особистості соцпрацівника існує вищий потенціал як головний ідеал кожної людини. Це не власне «Я», що пізнає, а трансцендентна частина універсальної свідомості, яка існує поза простором і часом та проєктується у Всесвіті. Лише при умові усвідомленого продуктивного вибору на стадіях розвитку свідомості особистість отримує можливість досягти рівня власного Вищого потенціалу – ідеалу її екологічності. Позитивні зміни відбуваються лише тоді, коли соцпрацівника планомірно та свідомо розкриває власний Вищий потенціал і узгоджено живе з ним під час професійної діяльності.

РОЗДІЛ 3

ВИЗНАЧЕННЯ ЕМПІРИЧНИХ МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИНАМІКИ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ

3.1. Характеристика пояснювальних можливостей методів вивчення екосвідомості

Загалом експериментальне дослідження проведено на базі Західноукраїнського національного класичного університету у м. Тернополі (студенти кафедри психології та соціальної роботи соціально-гуманітарного факультету, вибірка – 61 особа).

Під час експериментального дослідження нами відібрано методики з метою вивчення структурних компонентів екологічної свідомості соціальних працівників, а саме: екологічного світогляду (екологічних потреб, екологічних ціннісних орієнтацій), вчинкового потенціалу (екоцентричної спрямованості) та системи ставлень особистості до Світу (системи емпатійних ставлень та самоставлення). Відтак основними були: «Морфологічний тест життєвих цінностей» В.Ф. Сопова, Л.В. Карпушиної, «Смисложиттєві орієнтації» Д.О. Леонтьєва, «Ціннісні орієнтації» А.І. Моткова та Т.О. Огнєвої (варіант 2) тощо. Перевагою даної методики є можливість діагностування широкого спектру наступних показників, характеристик екологічних ціннісних орієнтацій (ЦО): значущість, реалізація у житті, рівень конфліктності, атрибуція причин здійснення даних цінностей.

Зазначимо, що досліджуваним феноменом нашої експериментальної роботи була система екологічних потреб осіб юнацького віку в якості структурного елементу екологічного світогляду їхньої особистості.

Виявлено (табл. 3.1), що міра задоволеності екологічних потреб загалом у хлопців і дівчат знаходяться у зоні часткової незадоволеності. Ця міра вища у дівчат, порівняно з хлопцями. Оскільки прагнення до задоволення вищезазначених потреб зумовлює розвиток екоспрямованості особистості, тому рівень розвитку екологічної свідомості у дівчат є вищим, аніж у хлопців. До того ж, міра задоволеності екопотреб чоловіків у ранньому та середньому юнацькому віці знаходяться у зоні задоволеності.

Таблиця 3.1

Особливості міри задоволеності екологічних потреб майбутніх соціальних працівників на різних етапах юності (вибірка – 61 особа)

Вибірка	Показники міри задоволеності екологічних потреб	Віковий проміжок (у роках)		
		17-18	19-20	21-22
Хлопці	X (бали)	15,0	16,1	24,8
	%*	9,9	10,5	16,1
	ранг**	4,9	4,9	3,7
Дівчата	X (бали)	22,8	23,3	29,4
	%*	15,0	15,1	19,0
	ранг**	3,9	3,7	2,9
Загальна вибірка	X (бали)	19,1	19,6	26,0
	%*	12,4	12,9	17,6
	ранг**	4,4	4,3	3,3

*Примітки:** – загальна сума показників міри задоволеності потреб; ** – ранг блоку екологічних потреб.

Аналіз результатів дослідження також показав, що існує тенденція залежності показників міри задоволеності екологічних потреб від віку респондентів 19,1 бала, 19, 7 бали, 26,0 бала. Особливо це стосується показників, що властиві хлопцям. Міра задоволеності екологічних потреб у них дещо зростає, порівняно з представниками інших вікових груп (відповідно 15,0 балів, 16,1 балів, 24,8 бала).

Отже, спостерігається позитивна онтогенетична динаміка розвитку міри задоволеності екологічних потреб свідомості дорослої юні: з віком збільшується їх актуалізація та значущість для особистості.

Порівнюючи показники міри задоволеності екопотреб у респондентів з різним рівнем освіченості, висновуємо, що хлопці і дівчата, які навчаються у магістратурі мають дещо розвинутішу екологічну свідомість, ніж особи з освітнім рівнем бакалаврату. Зумовленість показників міри задоволеності екологічних потреб особистості відповідно до рівня освіченості справедлива впродовж усього онтогенезу людини.

Утім винятком є показники міри задоволеності екологічних потреб у чоловіків та жінок, які переживають кризу середнього віку. Саме остання змушує людину поєднати переваги східного (більш властивий жінкам) та західного (більш властивий чоловікам) типів мислення та допомагає досягти універсального рівня розвитку її екологічної свідомості.

Наступним структурним елементом екологічного світогляду особистості соцпрацівника є його екологічні ціннісні орієнтації. В результаті аналізу показників міри значущості екологічних цінностей (табл. 3.2) виявлено, що для дівчат ці цінності є більш вагомими, порівняно з хлопцями.

Водночас показники міри реалізації екологічних цінностей також вищі у дівчат, ніж у хлопців (відповідно 4,2 та 3,8 бали). Позитивна онтогенетична динаміка міри реалізації екологічних цінностей загалом властива всім людям, незалежно від їхньої статевої приналежності.

Порівнюючи показники конфліктності реалізованості екологічних цінностей у різні періоди юності, спостерігаємо більшу конфліктність у

дівчат, ніж у хлопців. Проте відомо у соціально-психологічній науці, що у період кризи середнього віку та зрілій дорослості ця тенденція змінюється:

Таблиця 3.2

**Особливості реалізації та конфліктності здійснення екологічних цінностей майбутніми соцпрацівниками на різних етапах юності
(вибірка – 61 особа)**

Вибірка	Показники екологічних цінностей	Віковий проміжок (у роках)		
		17-18	19-20	21-22
Хлопці	$X_{\text{знач.}}^*$	3,5	4,0	4,4
	$X_{\text{реаліз.}}^{**}$	3,2	3,8	3,8
	$X_{\text{конфл.}}^{***}$	0,28	0,20	0,54
Дівчата	$X_{\text{знач.}}^*$	4,4	4,5	4,4
	$X_{\text{реаліз.}}^{**}$	4,0	4,2	4,2
	$X_{\text{конфл.}}^{***}$	0,35	0,35	0,19
Загалом	$X_{\text{знач.}}^*$	3,9	4,3	4,4
	$X_{\text{реаліз.}}^{**}$	3,6	4,0	4,0
	$X_{\text{конфл.}}^{***}$	0,32	0,28	0,36

*Примітки:** – міра значущості потреб; ** – міра їх реалізації;

*** – конфліктність реалізованості цінностей.

показники конфліктності здійснення екоцінностей у чоловіків стають набагато вищими, порівняно з жінками. Внаслідок цього доведено, що загальний показник психологічно суб'єктивного благополуччя у жінок зрілого дорослого віку значно вищий (за М.І. Мотковим).

У нашому дослідженні вивчається й атрибуція особами чинників реалізації екологічних цінностей (див. табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Особливості атрибуції причин реалізації екологічних цінностей майбутніми соцпрацівниками на різних етапах юності (у балах)

Вибірка	Показники екологічних цінностей	Віковий проміжок (у роках)		
		17-18	19-20	21-22
Хлопці	ЗО*	3,1	3,3	3,9
	ВПД**	3,3	3,7	4,0
	ВЗ***	3,7	4,2	4,1
Дівчата	ЗО*	3,6	3,6	3,8
	ВПД**	3,9	4,1	4,0
	ВЗ***	4,1	4,2	4,0
Загалом	ЗО*	3,4	3,4	3,8
	ВПД**	3,6	3,9	4,0
	ВЗ***	3,9	4,2	4,0

*Примітки:** – зовнішні обставини; ** – власні природні дані; *** – власні зусилля.

Аналіз результатів дозволяє висновувати, що майбутні соцпрацівники, суб'єктивно оцінюючи чинники реалізації екоцінностей у власному житті, віддають перевагу ролі внутрішній детермінації над зовнішньою (відповідно, ВЗ = 4,1 бали, ВПД = 3,9 бали, ЗО = 3,6 бали). Це свідчить про досить

високий рівень вчинкового компоненту їхньої екологічності та суб'єктивності в стосунках «Я – Світ».

Наступним досліджуваним феноменом є вчинковий потенціал в якості компоненту екологічної свідомості особистості соцпрацівника, що репрезентується екоцентричною спрямованістю (табл. 3.4). Показники екоцентричної спрямованості хлопців і дівчат загальної вибірки (61 особа) мають невисокі значення, що свідчить про недостатній рівень сформованості екологічного аспекту в їх свідомості. Серед окремих груп загальної вибірки дівчата мають вищі показники екоцентричної спрямованості, порівняно з хлопцями.

Таблиця 3.4

Онтогенетичні особливості екоцентричної спрямованості майбутніх соціальних працівників на різних етапах юності

Вибірка	Показники екоцентричної спрямованості	Віковий проміжок (у роках)		
		17-18	19-20	21-22
Хлопці	X (бали)	23,1	25,1	36,5
	%*	14,3	15,5	22,5
	ранг**	3,8	3,7	2,8
Дівчата	X (бали)	31,1	35,0	39,4
	%*	19,2	21,6	24,3
	ранг**	3,4	3,0	2,6
Загальна вибірка	X (бали)	27,2	30,2	38,0
	%*	16,8	18,6	23,4
	ранг**	3,6	3,4	2,7

*Примітки:** – від загальної суми балів; ** – ранг напрямів спрямованості особистості соцпрацівників.

Відтак у результаті експериментального дослідження екологічних потреб, екологічних ціннісних орієнтацій та екоцентричної спрямованості особистості соцпрацівників знайдено позитивну динаміку в розвитку їхньої екологічної свідомості впродовж онтогенезу.

У процесі нашого експериментального дослідження вивчення особливостей самоактуалізації особистості соцпрацівника є суб'єктивною внутрішньою умовою розвитку його екологічності. Аналіз результатів дослідження свідчить (табл. 3.5), що особи у цьому віці знаходяться на середньому рівні загальної самоактуалізації (51,5%). При цьому, ці показники майже не залежать від освітньо-кваліфікаційного рівня та статевої приналежності респондентів.

Що стосується окремих шкал-ознак самоактуалізації, то їхні показники коливаються в межах від 41,2% («спонтанність» у хлопців бакалаврату) до 59,6% («орієнтація в часі» у хлопців з таким же освітнім рівнем). Найбільшою мірою від освіченості та статевої приналежності залежать наступні шкали самоактуалізації: а) «орієнтація в часі» – хлопці (особливо бакалаврату) продемонстрували більш високий рівень сформованості даної ознаки, порівняно із дівчатами, що навчаються на бакалавраті (відповідно, 59,6% і 49,0%); б) «цінності» – дівчата, які навчаються у магістратурі (59,5%), порівняно з іншими респондентами; в) «ставлення до природи людини» – хлопці, які здобувають рівень магістра та дівчата, котрі навчаються на бакалавраті показали найкращі результати (відповідно, 51,1% і 50,4%, порівняно з 43,2% у хлопців бакалаврату та 47,3% у дівчат-магістранток); г) «потреба у пізнанні» – хлопці бакалаврату мають найкращі показники (57,3%). Порівняно з іншими особами; д) «креативність» – дівчата-магістрантки продемонстрували більш високий рівень сформованості даних ознак самоактуалізації, в порівнянні з іншими респондентами (55,6%, порівняно з 50,1% у хлопців магістратури, 50,2% у хлопців бакалаврату та з 49,5%, які мають дівчата бакалаврату).

Таблиця 3.5

Особливості самоактуалізації майбутніх соціальних працівників
(у %)

Вибірка (61 особа)	Освітньо-кваліфікаційний рівень	Загальний рівень самоактуалізації	Значення шкал – ознак самоактуалізації							
			орієнтація в часі	цінності	ставлення до природи людини	потреба у пізнанні	креативність	автономність	спонтанність	саморозуміння
Х	М	51,1	56,9	52,6	51,1	51,6	50,1	44,0	42,4	51,3
	Б	51,2	59,6	52,9	43,2	57,3	50,2	46,5	41,2	51,0
	З	51,1	58,2	52,8	47,2	54,5	50,1	45,3	41,8	51,1
Д	М	51,8	56,3	59,5	47,3	49,6	55,6	42,6	43,3	49,2
	Б	50,1	49,0	54,3	50,4	48,2	49,5	44,8	41,9	51,4
	З	50,9	52,6	56,8	48,9	48,9	52,5	43,7	42,6	50,3
ЗВ	М	51,5	56,6	56,1	49,2	50,6	52,9	43,3	42,8	50,2
	Б	50,6	54,1	53,6	47,0	52,6	49,9	45,6	41,6	51,2
	З	51,0	55,3	54,9	48,0	51,6	51,4	44,5	42,2	50,7

Примітки: Д – дівчата; Х – хлопці; ЗВ – загальна вибірка; М – магістратура, Б – бакалаврат, З – загалом.

Що стосується окремих шкал-ознак самоактуалізації, то їхні показники коливаються в межах від 41,2% («спонтанність» у хлопців бакалаврату) до 59,6% («орієнтація в часі» у хлопців з таким же освітнім рівнем). Найбільшою мірою від освіченості та статевої приналежності залежать наступні шкали самоактуалізації: а) «орієнтація в часі» – хлопці (особливо бакалаврату) продемонстрували більш високий рівень сформованості даної

ознаки, порівняно із дівчатами, що навчаються на бакалавраті (відповідно, 59,6% і 49,0%); б) «цінності» – дівчата, які навчаються у магістратурі (59,5%), порівняно з іншими респондентами; в) «ставлення до природи людини» – хлопці, які здобувають рівень магістра та дівчата, котрі навчаються на бакалавраті показали найкращі результати (відповідно, 51,1% і 50,4%, порівняно з 43,2% у хлопців бакалаврату та 47,3% у дівчат-магістранток); г) «потреба у пізнанні» – хлопці бакалаврату мають найкращі показники (57,3%), порівняно з іншими особами; д) «креативність» – дівчата-магістрантки продемонстрували більш високий рівень сформованості даних ознак самоактуалізації, в порівнянні з іншими респондентами (55,6%, порівняно з 50,1% у хлопців магістратури, 50,2% у хлопців бакалаврату та з 49,5%, які мають дівчата бакалаврату).

Факт, що найвищі показники шкал-ознак самоактуалізації в загальній вибірці виявлено за шкалою «орієнтація у часі» (55,3 %), свідчить про те, що юнацтву притаманне вміння жити сьогоденням, не відкладаючи свого життя «на потім» і не знаходячи порятунку у минулому. Найнижчі показники самоактуалізації (42,2%)спостерігаємо за шкалою «спонтанність». Саме тому подальша корекційна робота повинна спрямовуватися, перш за все, на формування впевненості в собі та довірливих стосунків з навколишнім світом, що стосується фізичної, особистісної та міжособистісної стадій розвитку екосвідомості особистості соціального працівника.

3.2. Соціально-психологічне дослідження психосоціальних особливостей розвитку екологічної свідомості соцпрацівників

У структурі екологічної свідомості, як зазначалося вище, виокремлено такі конструкти: екологічний світогляд, вчинковий потенціал та система екологічних ставлень особистості до Світу. При цьому експериментально доведено, що показники компонентів екологічного світогляду (екологічні

потреби та екологічні ціннісні орієнтації), а також екоцентричної спрямованості мають більшу узгодженість між собою з показниками інтегральної емпатії особистості соцпрацівника, яка репрезентує систему його ставлень до Світу. Що стосується особливостей самоставлення в якості другого компонента системи ставлень до Світу, то його показники меншою мірою узгоджуються з іншими показниками складових, що відносяться до екологічної свідомості юні.

Саме тому при дослідженні психосоціальних особливостей розвитку екологічної свідомості враховано показники складових екологічного світогляду, екоцентричної спрямованості, рівня емпатійності та, в останню чергу, – особливостей самоставлення особистості соціального працівника. На підґрунті вищезазначеного складено ієрархічний список респондентів, що відповідає рівню розвитку екологічної свідомості в порядку зменшення показників екологічності. При цьому враховувалися об'єктивні умови розвитку екосвідомості: вік, стать і освітній рівень.

Вибірку диференційовано відповідно до рівня психосоціального розвитку екологічної свідомості її респондентів. Наслідком цього є утворення трьох груп соцпрацівників: з низьким, середнім і високим рівнями розвитку їхньої екологічної свідомості.

За рівнем психосоціального розвитку екологічної свідомості респонденти розподіляються в наступні три групи:

- 1) До першої групи відносяться особи, які мають високий рівень розвитку власної екологічної свідомості (ЕС). Ця група має наступні показники розвитку компонентів екологічної свідомості: сума мір значущості та реалізації екологічних цінностей (Ц) знаходиться в діапазоні значень: $9 \leq Ц \leq 10$; ранг блоку екологічних потреб (П) серед шести типів потреб; $П \leq 3$; місце екоспрямованості (С) серед чотирьох її типів – $С \leq 2$ або $С \leq 3$ при умові, якщо представленість екоспрямованості є більшою за 20%; рівень розвитку емпатійності (Е) особистості – високий та верхня межа середнього рівня, у балах – $Е \geq 24$; особливості самоставлення (О), що віднесено до

діапазону самоповаги людини, – 5 шкал, кожна з яких $O \geq 5$, тобто має високі та верхню межу середніх значень.

2) Другу групу складають соцпрацівники, які мають середній рівень розвитку екологічної свідомості: сума мір значущості та реалізації екологічних цінностей знаходиться в діапазоні значень: $7 \leq Ц \leq 8$; ранг блоку екологічних потреб серед шести типів потреб: $П \leq 5$; місце екоцентричної спрямованості серед чотирьох її типів – $С \leq 3$, при цьому допускається $С = 3$ при умові, якщо представленість екоспрямованості є більшою за 20%; емпатійність особистості – високого та середнього рівнів, у балах – $E \geq 16$; особливості самоставлення діапазону самоповаги людини – 5 шкал, кожна з яких $O \geq 4$, тобто має високі та середні значення.

3) До третьої групи віднесено тих дорослих осіб, які мають низький рівень розвитку екологічної свідомості. Ця група має наступні показники розвитку компонентів екологічної свідомості: сума мір значущості та реалізації екологічних цінностей знаходиться в діапазоні значень: $Ц > 7$; ранг блоку екологічних потреб серед шести типів потреб: $П = 6$; місце екоцентричної спрямованості серед чотирьох її типів – $С = 4$; емпатійність особистості – нижня межа середнього, низький та дуже низький рівні, у балах – $E \leq -4$; особливості самоставлення діапазону самоповаги людини – 5 шкал, кожна з яких $3 \leq O \leq 1$, тобто має середні та низькі значення.

Що стосується показників мір значущості та реалізації екологічних цінностей в житті (Ц), то у осіб з високою екологічністю їх значення можуть бути нижчими зазначеного ($10 \leq Ц \leq 9$), але лише у випадку, якщо респонденти, маючи дуже високий рівень домагань, прискіпливо ставляться до власних можливостей. Внаслідок цього при виконанні методики «Ціннісні орієнтації» показники мір значущості та реалізації як внутрішніх, так і зовнішніх цінностей були ними суттєво знижені. В такому випадку середнє арифметичне вище зазначених мір також набуває низьких значень. Високий рівень екологічності осіб передбачає наявність таких показників мір значущості та реалізації екологічних цінностей, які є вищими за їхнє середнє

арифметичне. Врахування особливостей прискіпливого оцінювання себе юнню береться до уваги також при визначенні середнього рівня екологічної свідомості особистості соціального працівника.

Середній рівень психосоціального розвитку екологічної свідомості мають 70,4% респондентів. Цей показник є майже однаковим як у дівчат, так і у хлопців (відповідно, $ЕС_{дівчата} = 70,7\%$, $ЕС_{хлопці} = 70,2\%$). Високий рівень психосоціального розвитку екологічної свідомості мають 21,3% респондентів загальної вибірки, при цьому з таким рівнем більше дівчат, аніж хлопців (відповідно, $ЕС_{д} = 24,0\%$, $ЕС_{х} = 18,4\%$). Низький рівень психосоціального розвитку екологічної свідомості виявлено у 24 осіб, що складає 8,2% від загальної вибірки. Серед них є 16 хлопців та 8 дівчат. Саме ці респонденти потребують психокорекційної роботи.

У дівчат, які навчаються у магістратурі набагато досконаліша система ставлень особистості до Світу, екосвітогляд та екоспрямованість. У хлопців цього віку дещо виявлено дисгармонію в розвитку екологічності: поряд з середніми або високими показниками екологічного світогляду та екоспрямованості вони мають низький рівень емпатійності.

Загалом більшість юні має перехідні значення рівня розвитку універсальної екосвідомості – між середнім та високим рівнем. У деяких осіб цього віку констатовано розбалансованість між рівнем розвитку екологічного світогляду та екоспрямованості. У цьому віці виявлено інші дисгармонії в розвитку екологічності: хлопці мають низький рівень емпатійності поряд з середніми або високими показниками екологічного світогляду та екоспрямованості; у дівчат виявлено високий рівень розвитку інтегральної емпатії поряд з посередньо розвиненими екосвітоглядом і екоспрямованістю.

Отже, висновуємо зумовленість рівня розвитку екологічної свідомості юні її віковими особливостями, статевою приналежністю та рівнем освіченості. Виявлено позитивну психосоціальну динаміку розвитку екологічної свідомості: її рівень у дівчат значно вищий, порівняно з хлопцями, та в осіб, які навчаються на магістратурі, порівняно з

респондентами бакалаврату. Знайдено дисбаланс в розвитку екологічної свідомості юнаків і дівчат, що виявляється значною різницею між рівнями розвитку їх екологічного світогляду й екоспрямованості та рівнем розвитку системи ставлень особистості до Світу. Така деформація в системі розвитку екологічної свідомості заважає особистісній цілісності, сповільнює процес самоздійснення та повинна враховуватися при проведенні психокорекційної роботи.

Висновки до третього розділу

1. Розвиток екологічної свідомості особистості соціального працівника здійснюється відповідно до закономірностей психічного розвитку, зокрема його прогресу/регресу, нерівномірності, гетерохронності, кумулятивності. Доведено, що рівень розвитку кожного з компонентів екологічної свідомості юнаків і дівчат має онтогенетичні, статеві особливості та взаємопов'язаний з освітнім рівнем навчання та особливостями самоактуалізації особистості.

2. Встановлено низку вікових психосоціальних особливостей екологічної свідомості в соцпрацівників: виявлено позитивну онтогенетичну динаміку розвитку екологічної свідомості; елементи екологічного світогляду та екоцентрична спрямованість достовірно взаємопов'язані між собою й утворюють цілісну систему. Екологічні потреби займають останнє місце у ієрархії базових потреб у юні. Спрямованість на егоцентризм у них більш виявлений, порівняно з їхньою екоцентрованістю, що констатує наявність дещо спрямованої деструктивної стратегії.

3. Внаслідок зниження конфліктності та збільшення міри реалізації екоцінностей та переваг внутрішніх чинників над зовнішніми під час атрибуції респондентами причин реалізації екологічних цінностей констатовано прояв поведінково-вчинкового аспекту екологічної свідомості у соцпрацівників; виявлено певну розбалансованість внутрішньої організації системи ставлень особистості до Світу: між рівнем розвитку

емпатійності особистості соціальних працівників та особливостями їх самоставлення. Деформація в розвитку екологічності зумовлена недостатнім рівнем розвитку особливостей самоставлення. Виявлено досить значущі позитивні кореляційні взаємозв'язки між рівнем інтегральної емпатії, елементами екологічного світогляду та екоцентричною спрямованістю у соціальних працівників.

4. Існує гендерна та статева диференціація в розвитку екологічної свідомості. Про це свідчать вищі показники всіх компонентів екологічності в дівчат, порівняно з хлопцями. Проте, в останніх констатовано більшу узгодженість між базовими компонентами екологічної свідомості, аніж у дівчат. Встановлено, що позитивна онтогенетична динаміка міри значущості екологічних цінностей спостерігається в основному у хлопців. Доведена більша конфліктність процесу реалізації екологічних цінностей у реальному житті у хлопців, аніж у дівчат.

5. Існує дисгармонія між двома складовими екологічної свідомості у юні: хлопці мають низький рівень емпатійності поряд з середніми або високими показниками компонентів екологічного світогляду; у дівчат виявлено високий рівень розвитку інтегральної емпатії на тлі середніх показників екологічного світогляду та екоспрямованості. Рівень інтегральної емпатії у дівчат значно вищий, аніж у хлопців.

ВИСНОВКИ

1. Сучасний стан екології Світу ставить перед людством проблему переорієнтації від антропоцентризму, який визначає людину та її егоїстичні потреби більш вагомими, аніж інтереси і закони природи, до екоцентризму, який ґрунтується на гармонійних стосунках у системі «людина – природа». Для того, щоб людина почала відчувати себе нерозривним елементом цілісної гармонії природи, необхідно її ставлення до природи змінити з об'єктної стратегії на суб'єктну, за якої об'єкти природи сприймаються як самоцінні.

2. Загалом екологічна свідомість – це специфічна форма суспільної та індивідуальної свідомості, особливістю якої є психічне відображення штучного довкілля та природного середовища (зокрема, людини як невід'ємного елемента екосистеми), внутрішніх світів (власного та Іншого); рефлексії, переживання щодо місця і ролі людини в світі Природи; здатність до відповідних саморегуляції та побудови ставлень у системі «Я – Світ».

3. Здолання розлогого проблемного поля екологічної свідомості вимагають її співвіднесення з індивідуальною та суспільною формами свідомого досвіду суб'єктів життєдіяльності, вивчення її феноменології, структури, властивостей, функцій, оприявнень, а також умов і чинників попередження екологічних криз. Тому з'ясування закономірностей, морального розвитку особи, її духовного зростання і свідомісного утвердження є гостро затребуваними завданнями сьогодення, що потребують дослідження на основі інтегрального підходу.

4. Екологічна свідомість є системним структурним утворенням. Її базовими компонентами є екологічне світобачення чи кругозір, який репрезентується екологічними спонуками та екологічними вартостями, вчинковою спроможністю (екоцентрична націленість) та системою екологічних ставлень особистості до Світу (співпереживальні ставлення та самоставлення). Складові екологічного світогляду, вчинкового потенціалу та

екологічних ставлень особистості до Світу утворюють гармонійну й цілісну систему особистості.

5. Розвиток екологічної свідомості соціальних працівників зумовлюється важливими: а) внутрішніми (вікові особливості, статеві приналежності), б) зовнішніми (мега-, макро-, мезо-, мікросоціуми, що репрезентуються рівнем освіченості й гендерними стереотипами) умовами та в) суб'єктивними. У цьому випадку базовою умовою розвитку їхньої екологічної свідомості є його професійна вчинкова активність (важлива умова екологічності світо- та людинорозуміння), що проявляється через наявність в нього системного світосприймання, усвідомленої потреби в самоактуалізації та прагнення до саморозвитку.

6. Холістичний підхід до пізнання екологічної свідомості соціальних працівників передбачає врахування модального перебігу його розвитку, що зумовлено продуктивним або деструктивним становленням особистості на кожному з періодів онтогенезу. При цьому відомість стадій розвитку свідомості: фізична, особистісна, міжособистісна, соціальна, конвенційна, універсальна. До цього треба додати духовний пояс функціонування свідомості, що дає змогу особистості виходити за формат системи «людина – природа», згармонізовуючи любі стосунки і взаємодіяння. У ході становлення особистості соціального працівника духовний горизонт його свідомісної екологічної зрілості інтенсифікується, розширюється й увесь час мислевчинково утверджується. Саме тому екологічна досконалість таких працівників досягає найвищого рівня розвитку – універсального, психодуховного.

7. Розвиток екологічної свідомості особистості майбутнього соціального працівника в юнацькому віці зумовлюється рівнем його освіченості. Особам другого (магістерського) рівня підготовки характерний вищий рівень розвитку їхньої екологічної свідомості, порівняно із здобувачами освіти бакалаврської програми. Чинним дослідженням доведено, що існують щонайменше такі рівні розвитку функціонування екологічної свідомості

юнаків та дівчат: високий, середній, низький, дуже низький. Встановлено, що більшість опитаних має середній ступінь зрілості власної екологічності. З приємністю констатуємо, що упродовж навчання в університеті у студентів наявна позитивна динаміка розвитку їхньої екологічної свідомості. Водночас у юнок вона здебільшого має високі ступені зрілості, тоді як у юнаків вона більш згармонізована, однак спрощена структурно та функціонально, що вказує на певні індивідуально-психологічні особливості маскулінного потенціалу у їхньому особистісному розвитку.

8. Експериментально доведено, що самоактуалізаційні тенденції в особистісному становленні соціального працівника – це значущі внутрішні детермінанти розвитку його екологічності як інтегральної риси. Особистість з досконалою екологічною свідомістю характеризується такими самісними утвореннями: достатньою збалансованістю її індивідуального розвитку, здатністю добре орієнтуватися у часі, позитивним ставленням до природи людини, орієнтацією на вищі духовні цінності, креативністю, самоприйняттям, спонтанністю, самопідтримкою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акопов Г.В. Психологические аспекты формирования профессионального сознания студента в. Роль высшей школы в проведении реформы общеобразовательной и профессиональной школы: Междунар. науч.-практ. конф., 13-16 мая 1986г.: тезисы докл. Куйбышев. 1986. С. 63–71.
2. Акопов Г.В. Психология сознания: Вопросы методологии, теории и прикладных исследований. Москва: Изд-во «Институт психологии РАН», 2010. 272 с.
3. Анциферова Л.И. Психология повседневности: жизненный мир личности и техники её бытия. Психологический журнал. 1993. Т. 14. №2. С. 3–16.
4. Базыма Б.А. Цвет и психика. Монография. Харьков: ХГАК, 2001. 172 с.
5. Бодиан С. Простая по средствам, богатая по результатам: интервью с Арне Наэссом. Гуманитарный экологический журнал. Т. 4. Вып. 2, 2002. С. 2.
6. Боришевський М. Дорога до себе: від основ суб'єктності до вершин духовності: монографія. Київ: Академвидав, 2010. 416 с.
7. Бубер М. Два образа веры. Москва: Республика, 1995. С. 16–92.
8. Вайзер Г.А. Смысл жизни и «двойной кризис» в жизни человека. Психологический журнал. 1998. №5. С. 3–14.
9. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера. Москва, 1989. 258 с.
10. Вернік О.Л. Життєдіяльність як проблема екологічної психології. Актуальні проблеми психології: Зб. наук. пр. Інституту психології імені Г.С. Сковороди НАПН України. Житомир: «Вид-во ЖДУ ім. І. Франка», 2014. Т. VII. Екологічна психологія. Вип. 36. С. 378–389.

11. Вінда О.В. Формування навичок здорового способу життя у дітей і підлітків: за проектом «Діалог»: Навчально-метод. посібник. 3-тє вид., перер. і доп. Київ, 2003. 284 с.
12. Волович В.Г. Человек в экспериментальных условиях природы среды. Москва: Гидрометеиздат, 1983. 357 с.
13. Гарковенко Р.В. Общая теория отношений общества с природой и глобальная экология. Философские проблемы глобальной экологии. Москва: Наука, 1983. С. 138–152.
14. Грезе О.В. Особливості формування екологічної свідомості у студентів гуманітарного та технічного напрямів підготовки: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2009. 20 с.
15. Гроф С. Психологія майбутнього: уроки з сучасних досліджень свідомості: пер. з англ. Ярини Винницької, Олени Редчиць. Львів: Афіша. 2015.
16. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. Москва: Айрис-пресс. 2010. 560 с.: ил. (Библиотека истории и культуры).
17. Деволл Б. Глубинная экология. Киев: Киевский экол.-культур. центр, 2005. 108 с.
18. Дерябо С.Д. Методологические проблемы становления и развития экологической психологии. Психологический журнал. 1996. №6. С. 4–18.
19. Дерябо С.Д. Экологическая педагогика и психология. Ростов-на-Дону: «Феникс», 1996. 477 с.
20. Дерябо С.Д. Здоровье как предмет экопсихологической диагностики. *Прикладная психология*. 2000. №4. С. 52–66.
21. Доброхотова Т.А. Асимметрия мозга и асимметрия сознания. *Вопросы философии*. 1993. №4. С. 125–134.
22. Дольник В.Р. Непослушное дитя биосферы: Беседы о человеке в компании птиц и зверей. Москва: Педагогика-Пресс, 1994. 208 с.

23. Дробноход М.І. Філософія екологічної освіти: концептуальні основи. *Педагогіка і психологія*. 1996. №3. С. 43–49.
24. Ермолин В.В. Предпосылки формирования профессионального призвания. Ростов-на-Дону, 1974. 165 с.
25. Журавльова Л.П. Психологія емпатії: Монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. 328 с.
26. Зеличенко А.И. Психосемантика и изучение профессионального сознания психологов. Вестник Моск. ун-та. 1989. №3. С. 20–32. (Сер. 14:Психология).
27. Зинченко В.П. Миры сознания и структуры сознания. *Вопросы психологии*. 1991. №2. С. 15–36.
28. Зинченко В.П. Человек развивающийся: Очерки истории российской психологии. Москва: Тривола, 1994. 304 с.
29. Исаев Е.И. Становление и развитие профессионального сознания будущего педагога. *Вопросы психологии*. 2000. №3. С. 57–66.
30. Калмыков А.А. Введение в экологическую психологию. Курс лекций. Москва: Изд. МНЭПУ, 1999. 128 с.
31. Киселев Н.Н. Мировоззрение и экология. Київ: Наукова Думка, 1990. 216 с.
32. Ключева Н.В. Программы социально-психологического тренинга. Ярославль: Содействие, 1992. 40 с.
33. Колісник О.П. Траєкторія духовного саморозвитку особистості. Освіта та розвиток обдарованої особистості. 2013. №1(8). С. 29–37.
34. Кряж И.В. Психология глобальных экологических изменений: монография. Харьков: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2012. 512 с.
35. Кряж И.В. Роль экологической позиции личности в регуляции экологически значимых действий. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Житомир, 2013. Т. VII. Екологічна психологія. Випуск 33. С. 268–277.

36. Кучеровская Н.А. Профессиональное сознание психолога-практика как предмет исследования. Журнал практикующего психолога. 2001. №7. С. 84–94.
37. Кульчицкий О. Риси характерології українського народу. Енциклопедія українознавства. Т. 1. Мюнхен; Нью-Йорк. 1989. 156 С.
38. Кууси П. Этот человеческий мир. Москва: Мир, 1988. 368 с.
39. Кэлдер П. Секреты омоложения: Древняя практика тибетских лам; перев.с англ. А. Сидерского. Москва: Издательский дом «София», 2005. 112 с.
40. Легасов В.А. Мой долг рассказать об этом. Фантом: Сб. документальных и художественных произведений о трагических событиях на Чернобыльской АЭС. Москва: Молодая гвардия, 1989. С. 5–20.
41. Лейбин В.М. «Модели мира» и образ человека. Москва: Наука, 1982. 380 с.
42. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Политиздат, 1975. 304 с.
43. Леонтьев А.Н. Психология образа. Вестник МГУ. Серия 14. Психология. 1979. №2. С. 3–13.
44. Леонтьев Д.А. Значение и личностный смысл: две стороны одной медали. Психологический журнал. 1996. Т. 17, №5. С. 19–30.
45. Леонтьев Д.А. Тест смысложизненных ориентаций. 2-е изд. Москва: Смысл, 2000. 18 с.
46. Ливехуд Б. Кризисы жизни – шансы жизни. Развитие человека между детством и старостью; пер. с нем. Калуга: Духовное познание, 1994. 217 с.
47. Лихачев Б.Т. Экопсихотерапевтические аспекты воспитания. Педагогика. 1995, №1. С. 48–62.
48. Лоренц К. Агрессия (Так называемое «зло»); пер. с нем. Москва: Прогресс: Универс, 1994. 272 с.

49. Лучанська В.В. Методологічні підстави теоретичного аналізу екології культури в інформаційному суспільстві: монографія. Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2011. 195 с. Бібліогр.: с. 169–195.
50. Львовичкіна А.М. Основи екологічної психології: Навчальний посібник. Київ: МАУП, 2004. 136 с. Бібліогр.: с. 130–132.
51. Львовичкіна А.М. Екологічна психологія у постчорнобильську епоху: Навчальний посібник. Київ: Свічадо, 2003. С. 142–148.
52. Мамешина О.С. Психологічні умови розвитку екологічної свідомості старшокласників у системі позашкільної освіти: дис. ...кандидата психологічних наук: 19.00.07. Київ, 2004. 467 с.
53. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики. Санкт-Петербург: ЕВРАЗИЯ, 1997. 430 с.
54. Маслоу А. Психология бытия; пер. с англ. Москва: Рефл-бук, Ваклер, 1997. С. 32, 44–67.
55. Медведев В.И. Экологическое сознание: Учебное пособие. Изд. второе, доп. Москва: Логос, 2001. 384 с.
56. Мещеряков Б.Г. Большой психологический словарь / Под ред. Мещерякова Б.Г., Зинченко В.П. Москва: Прайм–Еврознак, 2003. 672 с.
57. Моисеев Н.Н. Современный антропогенез и цивилизованные разломы. *Вопросы философии*. 1995, №1. С. 5–15.
58. Мотков О.И. Природа личности: сущность, структура, и развитие. Москва: ГУП Воскресенская типография, 2007. 248 с.
59. Мотков О.И. Личность и психика. Сущность, структура и развитие. Самара: БАХРАХ-М, 2008. 160 с.
60. Мясищев В.Н. Структура личности и отношение к предметам внешнего мира. Психология личности. Тексты. Москва, 1982. С. 36.
61. Налимов В.В. Спонтанность сознания. Вероятностная теория смыслов и смысловая архитектоника личности. Москва: Прометей, 1989. 288 с.
62. Олпорт Г.У. Личность в психологии. (2-е изд.); пер. с англ. Санкт-Петербург: Ювента, 1998. 345 с.

63. Осипова А.А. Общая психокоррекция: Учебное пособие для студентов вузов. Москва: ТЦ «Сфера», 2002. 510 с.
64. Панов В.И. Экологическая психология. Опыт построения методологии. Москва: Наука, 2004. 197 с.
65. Пантеев С.Р. Методика исследования самоотношения. Практикум по психодиагностике. Конкретные психодиагностические методики. Москва: Изд-во МГУ, 1989. С. 130–172.
66. Пантеев С.Р. Самоотношение. Психология самосознания. Хрестоматия. Самара: БАХРАХ-М, 2000. С. 208–242.
67. Потемкина О.Ф. Психология личности, или Как полюбить себя и других. Москва: АСТ-ПРЕСС КНИГА. 2005. 288 с.: ил. (Практическая психология в тестах).
68. Психологія вчинку: Шляхами творчості В.А. Роменця: зб. ст. / упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. А.В. Фурман. Київ: Либідь. 2012. 296 с.
69. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. Самара: Издательский дом «БАХРАХ-М», 2002. С. 563–569, 624–626.
70. Роменец В.А. Історія психології: ХІХ – початок ХХ століття. Текст: навч. посіб. Київ: Либідь, 2007. 832 с.
71. Ротер С. Духовная психология: Двенадцать Основных Жизненных Уроков. Москва: ООО Издательство «София», 2007. 256 с.
72. Ротер С. Добро пожаловать Домой: Жизнь на Новой Планете Земля; пер. с англ. Москва: ООО Издательство «София», 2007. 352 с.
73. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург: Питер, 2000. 720 с.: ил. (Серия «Мастера психологии»).
74. Рубинштейн С.Л. Человек и мир. Санкт-Петербург: Питер, 2012. 224 с. (Серия «Мастера психологии»).
75. Рудоміно-Дусятська О.В. Екологічна психологія: Навч. посібн. Київ: Ін-т післядипломної освіти КНУ ім. Тараса Шевченка, 2001. 71 с.

76. Романова М.К. Чинники розвитку екологічної свідомості дорослої особистості. Наука і освіта. 2013. №7/CXVII. С. 65–69.
77. Салтовський О.І. Основи соціальної екології: курс лекцій. Міжрегіональна Академія управління персоналом. Київ: МАУП, 1997. 168 с.
78. Салтовський О.І. Основи соціальної екології: навчальний посібник для студ. вищ. навч. закладів. М-во освіти і науки України, Київський нац. Ун-т ім. Т. Шевченка. Київ: [б. и.], 2004. 382 с.
79. Сапогова Е.Е. Профессиональное психологическое сознание: рефлексия в слух. Журнал практического психолога. 1997. №6. С. 3–13.
80. Ситаров В.А. Социальная экология: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. Москва: Издательский центр «Академия», 2000. 280 с.
81. Скребець В.О. Екологічна психологія: Навч. посібник. Київ: МАУП, 1998. 144 с.: іл. Бібліогр.: с. 140–141. Рос.
82. Слободчиков В.И. Психология человека: Введение в психологию субъективности. Учебное пособие для вузов. Москва: Школа-Пресс, 1995. 384 с.
83. Степанов В.Р. Проблемы экологии – языком искусства: Программа интегриров. учебн. курса с тематическим и поурочн. планированием. Чебоксары: Клио, 1994. 72 с.
84. Столин В.В. Самосознание личности. Москва: Издательство МГУ, 1983. 288 с.
85. Тейяр де Шарден П. Феномен человека: Сб. очерков и эссе / Сост. и предисл. В.Ю. Кузнецов; пер. с фр. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2002. 553 с. (Philosophy).
86. Трещев В.В. О профессиональном и нравственных аспектах экологического образования. Экосист. Крыма, их оптимизация и охрана: Тематич. сб. науч. тр. Вып. 9. Киев, 1997. С. 51–55.
87. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник / Д.А. Леонтьева, М.П. Папуша, Е.В. Эйсмана; пер. с англ. и нем. Москва: Прогресс, 1990. 368 с.: ил.

88. Фурман А.В., Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції: навч. пос. Львів: Новий світ–2000, 2006. 360 с.
89. Фурман А.В. Методологічне обґрунтування багаторівневості парадигмальних досліджень у соціальній психології. *Психологія і суспільство*. 2012. №4. С. 78–125.
90. Фурман А.В. Свідомість як рамкова умова пізнання і методологування. *Психологія і суспільство*. 2017. №4. С. 16–38.
91. Хесле В. Философия и экология. Москва: Прогресс, 1993. 274 с.
92. Шагиахметов М.Р. Основы системного мировоззрения. Системно-онтологическое обоснование. Москва: КМК, 2009. 263 с.
93. Швалб Ю. Свідомість як відношення людини до світу. *Психологія і суспільство*. 2004. №4. С. 154–166.
94. Швалб Ю.М. Целеполагание как феномен сознания. Киев: Стилос, 1997. 72 с.
95. Шевченко Н. Професійна свідомість практичного психолога: структура та специфіка функціонування. *Психологія і суспільство*. 2009. №4. С. 167–180.
96. Шевченко Н.Ф. Становлення професійної свідомості практичних психологів у процесі фахової підготовки: монографія. Київ: Міленіум. 2005. 298 с.
97. Шмалей С.В. Екологічна особистість. Київ: Бібліотека офіційних документів, 1999. С. 160–204.
98. Этническая экология: теория и практика / Ред. В.И. Козлов, Н.А. Дубова, А.Н. Ямсков. Москва: «Наука», 1991. 376 с.
99. Юнг К.Г. Архетип и символ. Москва: «Renaissance». 1991. 304 с.
100. Юрченко Л.І. Екологічні цінності в структурі екологічної свідомості й екологічної культури. Мультиверсум. Філософський альманах: 3б. наук. праць / Гол. ред. В.В. Лях. Вип. 78. Київ, 2009. С. 229–237.
101. Ясвин В.А. Психология отношений к природе. Москва: Смысл, 2000. 456 с.

102. Baars B.J. A Cognitive Theory of Consciousness. Cambridge: CambridgeUniversityPress. 1988.
 103. Bill Devall, George Sessions: Deep Ecology, 1985. Salt Lake City: Gibbs Smith Publisher Peregrine Smith Books. 264 p.
 104. Desi E.L. The psychology of self-determination. Toronto: Lexington Books, 1980. 234 p.
 105. Naess Arne. Ecology, Community and Lifestyle. New-York: Cambridge University Press, 1989. 233 pp.
-
